

Zorg dat je erbij komt!



Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap



Op Verkenning

Twee eeuwen militair erfgoed in het vizier

Rapportage werkgroep Verkenning Militair Erfgoed
van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)

KONINKLIJKE MARINE

Op Verkenning

Twee eeuwen militair erfgoed in het vizier

*Rapportage werkgroep Verkenning Militair Erfgoed van de Rijksdienst voor
het Cultureel Erfgoed (RCE)*

Colofon

Op Verkenning.

Twee eeuwen militair erfgoed in het vizier

Rapportage werkgroep Verkenning Militair Erfgoed van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)

**Werkgroep Verkenning: Iris Contant, Jan van Doesburg, Menne Kosian, Wim van Meggelen,
Martijn Oldenhave, Marc Stappers, Nadine van Tijn, Ben de Vries en René Wokke.**

Opmaak en druk: Xerox/OBT, Den Haag

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2019

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

www.cultureelerfgoed.nl

Inhoud

Uitnodiging	4
Inleiding	5
1 Het project Verkenning Militair Erfgoed	6
1.1 Waarom een Verkenning Militair Erfgoed?	6
1.2 Doel en werkwijze van de Verkenning Militair Erfgoed	6
1.3 Definitie en afbakening van ‘militair erfgoed’	7
2 De tien verhaallijnen van twee eeuwen militaire geschiedenis	8
2.1 Thema 1: Staatsvorming en -bedreiging	8
2.2 Thema 2: Nederlandse rol in ontwikkeling internationaal recht	12
2.3 Thema 3: Ontwikkeling militair apparaat	14
2.4 Thema 4: Nederlands koloniaal verleden	16
2.5 Thema 5: Maatschappij en krijgsmacht	18
2.6 Thema 6: Eerste Wereldoorlog	20
2.7 Thema 7: Nederland als toevluchtsoord	22
2.8 Thema 8: Tweede Wereldoorlog	23
2.9 Thema 9: Koude Oorlog	27
2.10 Thema 10: Nederlandse missies over de wereld tot 1989	29
3 Conclusies	32

Uitnodiging

Nederland heeft in de loop der tijd een uitgebreid, divers en toegankelijk rijksmonumentenbestand opgebouwd. Natuurlijk worden ook op andere manieren sporen uit het verleden beschermd, bijvoorbeeld via de ruimtelijke ordening, maar het behoud van materiaal is en blijft een kerntaak van de erfgoedzorg. Tegelijkertijd groeit het belang van het behoud van de betekenis van erfgoed. De samenleving wil steeds vaker het bijzondere verhaal achter de stenen horen, begrijpen en daar vaak ook iets persoonlijks aan toevoegen. Omgekeerd wil men het verhaal kunnen vertellen aan de hand van objecten, gebouwen en plekken in het landschap. De militaire geschiedenis van Nederland van de afgelopen tweehonderd jaar, om precies te zijn van 1815 tot 1989, de periode waarop wij ons in dit rapport focussen, is zo'n verhaal.

*Vraag is nu: welk erfgoed vertelt of illustreert dit verhaal ten voeten uit? Welk erfgoed past bijvoorbeeld het beste bij het verhaal van de dienstplicht in Nederland of bij de Koude Oorlog? Anders gezegd, zijn er bepaalde **toonbeelden**¹ die daaraan herinneren? Dit kunnen gebouwen, plekken, documenten of collectiestukken zijn (met enige beperking, want we zoeken er eerder zo dan 2000). En hoe kunnen we er samen voor zorgen dat dit militaire erfgoed voor de toekomst behouden blijft? Dat wil niet zeggen dat alles wettelijk beschermd hoeft te worden, maar wel dat er voor alle belangrijke verhalen uit de Nederlandse militaire geschiedenis voldoende objecten, collecties of gebouwen in context zijn die als iconisch worden ervaren door een zo breed mogelijk deel van de Nederlandse samenleving.*

Bovenstaande vraagstelling maakt deel uit van de zogenaamde Verkenning Militair Erfgoed die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) momenteel uitvoert in opdracht van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW). Uiteindelijk leidt dit tot een aantal aanbevelingen aan de minister rond de zomer van 2019.

De RCE wil deze vragen graag *samen* met u als vertegenwoordiger of vrijwilliger van (lokale) erfgoedorganisaties beantwoorden. Wij nodigen u bij deze uit om samen met ons 'op verkenning' te gaan, met ons mee te denken en het verhaal van de militaire geschiedenis van Nederland meer beleefbaar en zichtbaar te maken, en zo antwoorden te vinden op de gestelde vragen.

Later volgt nog een uitnodiging voor een bijeenkomst bij de RCE in Amersfoort om hierover nader met elkaar van gedachten te wisselen en al uw bevindingen te verzamelen.

We stellen uw suggesties zeer op prijs en zijn benieuwd of u onze verhaallijnen net zo inspirerend vindt als wij.

Namens de werkgroep, Ben de Vries (projectleider).

¹ Een toonbeeld voor het militair erfgoed zoals hier bedoeld, is erfgoed dat onmisbaar is als tastbare exponent van (of herinnering aan) de militair-historische geschiedenis of de militair-historische ontwikkeling van Nederland in de jaren van 1815 tot 1989, waaronder ook overblijfselen van handelen in oorlogstijd en van bewapende vrede kunnen vallen (bijvoorbeeld standbeelden die herinneren aan een strijd).

Nederland is altijd een relatief klein gebied geweest, ingeklemd tussen vaak machtige burens. Het is zeer strategisch gelegen in de delta van Maas, Rijn en Schelde, en aan de Noordzee. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Nederland een lange militaire geschiedenis kent. Deze geschiedenis heeft op tal van manieren sporen achtergelaten. Enerzijds in de vorm van gebouwen, landschappelijke elementen en objecten in de land- en waterbodem. En anderzijds in de vorm van literatuur, schilderkunst en liederen. Wij richten ons hier op de eerste categorie. Wat zijn nu eigenlijk de verhalen die we kunnen en willen vertellen over de militaire geschiedenis van Nederland aan de hand van plaatsen, gebouwen, aardwerken, vondsten en collecties? Maar ook omgekeerd: als we vertellen over de militaire geschiedenis van Nederland, kunnen we dit dan voldoende illustreren aan de hand van de kazematten en bunkers, stellingen, loopgraven, vliegvelden, militaire vondsten en tal van andere zaken die tot nu bewaard zijn gebleven? Voor zover we dat nu kunnen, is het dan ook zo geborgd dat we dit in de generaties na ons nog steeds kunnen? Hoe kunnen we dit militaire erfgoed het beste beschermen?

Tegenwoordig krijgt de bescherming van cultureel erfgoed bij voorkeur vorm binnen de ruimtelijke ordening. Dat heeft als consequentie dat de ambitie om nieuwe rijksmonumenten aan te wijzen nog maar zeer

beperkt is. In de toekomst zullen slechts kleine aantallen monumenten worden aangewezen op basis van een programmatische aanpak waarin toenemende mate andere organisaties een rol in spelen. Uit experimenten met de aanwijzing van monumenten uit de Wederopbouwperiode (1940-1965) is gebleken dat deze integrale aanpak succesvol is en draagvlak genereert in de samenleving. Deze aanpak heeft ook een voorbeeldwerking voor gemeenten.

Bij bescherming van het militair erfgoed is het zaak een goede balans te vinden in de inzet van het klassieke, sectorale instrument van wettelijke bescherming, en het nieuwe, ruimtelijke instrumentarium. Daarbij zijn ook andere vormen van bescherming mogelijk. Het uitgangspunt is het behoud van militair erfgoed daar waar nodig, waarbij het niet gezegd is dat een (rijks) monumentenstatus daarvoor het meest geschikte of enige instrument is.

Binnen het beleidstraject 'Erfgoed Telt, de betekenis van erfgoed voor de samenleving' liggen aanknopingspunten voor een dergelijke nieuwe bescherming van militair erfgoed door te sturen op een sterkere samenwerking met en inzet van vrijwilligersorganisaties en vrijwilligers en hun kennisinfrastructuren, en tevens de inzet van het planologisch instrumentarium voor behoud.



Militaria uit 1944-1945 opgegraven in de omgeving van Nijmegen
Beeldbank Gemeente Nijmegen

1 Het project Verkenning Militair Erfgoed

1.1 Waarom een Verkenning Militair Erfgoed?

Sinds een aantal jaren ligt de nadruk op het verbeteren in plaats van uitbreiden van het rijksmonumentenbestand. Daarbij is besloten dat aanwijzing van nieuwe rijksmonumenten in principe alleen nog gebeurt in het kader van een thematisch aanwijsprogramma en zo min mogelijk in individuele gevallen. Tijdens de behandeling van de Erfgoedwet in de Tweede Kamer in juni 2016 heeft de Minister van OCW aangekondigd dat één van de erfgoedthema's in deze regeerperiode het militair erfgoed is. Vervolgens is er een verkenning gestart om te kijken of dit thema genoeg geborgd is. Dit kan door het opnemen van een object in het monumentenbestand, maar ook door bijvoorbeeld een bescherming binnen de gemeentelijke ruimtelijke ordeningsplannen. Sommige onderdelen van het erfgoedthema Militair Erfgoed zullen hun borging zelfs hebben binnen bestaande museale collecties.

Naast de Verkenning Militair Erfgoed zijn er nog drie andere erfgoedthema's benoemd waar verkenningen naar worden uitgevoerd, namelijk Post '65, Herinneringserfgoed en Archeologie.

Het doel van deze Verkenning Militair Erfgoed is om te kijken of er thema's of aspecten binnen het militaire erfgoed van Nederland zijn die niet of niet voldoende beschermd zijn voor de toekomst. Hoewel de focus van de verkenning uiteindelijk op het ruimtelijke, onroerende erfgoed ligt (gebouwd, aangelegd en archeologisch), aangezien daaruit eventuele beschermingsopgaven kunnen worden geformuleerd, is er binnen het project ook aandacht voor roerend (bijvoorbeeld collecties/archieven en mobiel) en immaterieel erfgoed. Uitgezonderd is het maritieme erfgoed: dit is in principe binnen de Verkenning Archeologie belegd. En omdat een thematische benadering het uitgangspunt is, richt deze verkenning zich op objecten binnen een bepaalde context of militair systeem, in plaats van op losse objecten. Vanuit het thematische uitgangspunt is gekozen om de verkenning te baseren op verhaallijnen die de geschiedenis van het militaire apparaat en haar invloed op de samenleving weergeven.

1.2 Doel en werkwijze van de Verkenning Militair Erfgoed

In de eerste fase van de verkenning is er een inventarisatie van het militaire erfgoed in Nederland gemaakt en is gekeken welke partijen hierbij betrokken zijn. Daarbij is gekozen voor de jaren 1815-1989. Het militaire erfgoed uit deze periode is vervolgens onderverdeeld bij de verschil-

lende thematische verhaallijnen. Uitgangspunt hierbij is dus *het verhaal, omdat de historische context extra betekenis geeft aan een monument of object.*

De tien verhaallijnen zijn:

1. Staatsvorming en -bedreiging
2. Nederlandse rol in ontwikkeling Internationaal recht
3. Ontwikkeling militair apparaat
4. Nederlands koloniaal verleden
5. Maatschappij en krijgsmacht
6. Eerste Wereldoorlog
7. Nederland als toevluchtsoord
8. Tweede Wereldoorlog:
 - a. Bezetting, strijd en bevrijding
 - b. Collaboratie en verzet
9. Koude Oorlog
10. Nederlandse missies over de wereld tot 1989

Deze verhaallijnen zorgen ervoor dat het militair erfgoed in een context van historische ontwikkelingen wordt geplaatst. Grote gebeurtenissen die als historische eenheid in het Nederlands collectief geheugen gegrift staan, zoals de beide wereldoorlogen in de eerste helft van de 20^{ste} eeuw en de Koude Oorlog, hebben vanwege hun eigen belang voor de geschiedenis van Nederland een eigen plek in deze verhaallijnen gekregen.

Van deze thema's die zich in Nederland hebben afgespeeld, is een materiële weerslag in het landschap aanwezig. Er werd voorzien dat er bijvoorbeeld van de missies in het buitenland en het koloniale verleden in Nederland weinig onroerend erfgoed (over) is. Om toch de verhalen hierover te blijven vertellen, kan er uiteraard wel geput worden uit roerend erfgoed, zoals objecten in museale collecties of collecties mobiel erfgoed. Sommige resten van het militair erfgoed zijn lastig zichtbaar, zoals archeologische resten onder het maaiveld. Zo zijn er op verschillende plaatsen in Nederland archeologische resten van verschillende linies en stellingen, slagvelden, militaire oefenkampen uit de tijd van de Belgische Opstand in Noord-Brabant, kampementen uit de tweede helft van de 19de eeuw in de omgeving van Zeist te vinden. En liggen op de bodem van de Noordzee, rivieren en meren talrijke wrakken en wrakstukken van militaire voertuigen en vliegtuigen uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog.

We zien ook een toename in de belangstelling voor en draagvlak voor conflictarcheologie (sporen van strijd) en iets breder: voor 'militaire archeologie'. Naast deze inventarisatie zijn tijdens de eerste fase van de verkenning contacten gelegd met de grote kenniscentra en

experts² omtrent de militaire geschiedenis en de weerslag daarvan in het huidige landschap. Dit is gedaan ter verificatie van de aanpak en de historische beschrijvingen. Op deze manier is niet alleen een context gegeven, maar is deze context ook relevant bevonden voor de militaire geschiedenis van Nederland.

In Nederland zijn er veel, vaak lokale, organisaties en kenniscentra actief in het beheren of bestuderen van militaire objecten of systemen. Dit kan variëren van specifiek militaire bouwwerken of linies tot het beheer en behoud van bijvoorbeeld militair rollend materieel. Deze lokale instellingen bieden veelal specialistische kennis over militaire objecten en daarbij hebben zij ook kennis over het behoud van dat erfgoed. Samenwerking met deze, vaak op vrijwilligers draaiende organisaties, is niet alleen van belang voor de keuze van iconisch erfgoed dat behouden dient te worden, maar ook voor het daadwerkelijke behoud van dit erfgoed. Dit is ook in lijn met het beleidstraject *Erfgoed Telt*.

1.3 Definitie en afbakening van 'militair erfgoed'

Voor het project is het begrip 'militair erfgoed' als volgt gedefinieerd:

Inhoudelijk: 'militair erfgoed' is erfgoed dat *in brede zin* getuigt van de militaire geschiedenis van Nederland. Daartoe behoort erfgoed dat vooral herinnert aan de verdediging van de Nederlandse staat en samenleving tegen buitenstaanders, maar ook aan de uitbreiding daarvan uit de tijd van Nederland als koloniale mogendheid. Daartoe behoort ook het militair erfgoed dat niet in eerste instantie bedoeld is voor de verdediging van Nederland, maar gebouwd is door buitenlandse mogendheden op Nederlands grondgebied. Denk daarbij bijvoorbeeld aan Duitse objecten, zoals de *Atlantikwall*, of aan NAVO-objecten uit de Koude Oorlog. 'Militair erfgoed' betreft zowel de staande militaire infrastructuur en structuren in vreedstijd – om het land te kunnen verdedigen en/of militaire handelingen te kunnen verrichten en de burgerbevolking te kunnen beschermen – als de overblijfselen van handelingen in oorlogstijd. Ook monumenten die bijvoorbeeld herinneren aan voor de militaire historie belangrijke personen of gebeurtenissen behoren hiertoe, zonder dat het daarbij steeds om een zuiver militair object gaat, bijvoorbeeld een ereveld of gedenkteken. Op dit vlak kan de Verkenning Militair Erfgoed signalerend zijn voor de

Verkenning Herinneringserfgoed, waarmee in dit werkveld de nodige overlap is.

Geografisch: het *soevereine grondgebied van Nederland*, omdat we daarbinnen de juridische middelen hebben om behoud van erfgoed te bevorderen. Het programma Gedeeld Cultureel Erfgoed van de RCE valt buiten de scope van het project.

De afbakening in de tijd: Een verkenning van het militair erfgoed in Nederland vanaf de prehistorie tot heden zou voor deze Verkenning met beperkte capaciteit te veelomvattend worden. Bovendien ontstaat er dan een grote overlap met de Verkenning Archeologie. Voor deze verkenning is daarom gekozen voor de periode 1815-1989 en wel om de volgende redenen:

- 1815 is het jaar waarin het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden ontstaat. Dit gebeurde na het einde van de Franse bezetting van Nederland (1813), het verlies van Napoleon bij de Slag van Waterloo & Quatre-Bras (juni 1815) en het besluit tijdens het Congres van Wenen (september 1814 - juni 1815) om de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden weer te verenigen. Willem Frederik, Prins van Oranje, zoon van de laatste stadhouder Willem V, riep zichzelf uit tot koning van het nieuwe Verenigde Koninkrijk der Nederlanden.
- Het leek de projectgroep ook aannemelijk dat een mogelijke beschermingsopgave meer gezocht moest worden in objecten uit de relatief jonge perioden van de 19de en 20ste eeuw, zoals de Belgische Opstand, de Eerste Wereldoorlog en de Koude Oorlog. Zonder daarbij het militair erfgoed van net voor 1815, zoals resten van circumvallatielinies of landweren etc., weg te cijferen. De periodes voorafgaande aan 1815 kunnen mogelijk in de Verkenning Archeologie worden meegenomen.
- Natuurlijk kun je over zowel de begindatum als over einddatum van 1989 discussiëren. Toch leek het ons, omdat het om *erfgoed* gaat, niet opportuun om de meest recente militair-historische ontwikkelingen, van na 1990, mee te nemen, maar wel te laten zien dat met het einde van de Koude Oorlog de oude wereldorde dusdanig is veranderd dat er sprake is van een afgesloten tijdvak met herkenbare militaire relictten. Daarom is de val van de Berlijnse Muur als einddatum genomen, omdat dit in het collectief geheugen als iconisch beeld bekend is als het einde van de Koude Oorlog. Over de militaire ontwikkelingen van na 1989 (de VN-missies naar Afghanistan en Joegoslavië) kunnen eventueel aanbevelingen in het advies aan de minister worden gedaan om die zo nodig bijvoorbeeld in aanvullende projecten te gaan onderzoeken.

² Dit zijn interne experts en historici bij universiteiten (o.a. UvA, UU, VU, LU), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH/Ministerie van Defensie), het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), de Stichting Menno van Coehoorn en het Nationaal Militair Museum Soesterberg (NMM), en beheerders van een groot aantal bezochte militaire objecten.

2 De tien verhaallijnen van twee eeuwen militaire geschiedenis

Om de verschillende verhaallijnen in een historische context te plaatsen en het voor u als de lezer makkelijker te maken te kiezen waar de interesse of het specialisme ligt, eindigen we dit hoofdstuk met korte samenvattingen van de verschillende thema's. Elk thema zal hierna als een eigen paragraaf diepgaander worden beschreven. Vanwege de onderlinge relaties tussen de verschillende thema's en de wens om zo compleet mogelijk te zijn, is het soms nodig om bepaalde onderwerpen in meer dan één thema te noemen.

De bovenstaande keuze van rode draden is tot stand gekomen na eigen onderzoek in studies, literatuur, waaronder de grote lijnen van de Nederlandse buitenlandse politiek, de Canon van Nederland, de belangrijke militair-technologische en militair-strategische ontwikkelingen en de maatschappelijke, politieke, economische ontwikkelingen in Nederland en haar (voormalige) koloniën geschetst door militairhistorische experts van universiteiten, onderzoeksinstituten en het ministerie van Defensie.



De Naald van Waterloo is een rijksmonument uit 1815 in Baarn. Deze werd opgericht ter ere van Willem Frederik, prins van Oranje, de latere koning Willem II
Beeldbank RCE

Naast enkele illustraties zijn deze verhaallijnen bewust niet van toonbeelden voorzien. Dit is gedaan om u als specialist vrij te laten in uw keuze van toonbeelden of objecten die het verhaal volgens u het beste illustreren.

2.1 Thema 1: Staatsvorming en -bedreiging

Wat is de internationale context van dit thema?

Conflicten binnen en buiten de grenzen bedreigden de integriteit van Nederland en uiteindelijk brachten conflicten veranderingen teweeg in de staatsvorm van Nederland en de buitengrenzen. Zo woedde er sinds 1815 een reeks oorlogen op het Europese continent waarbij Nederland al dan niet betrokken raakte. De Nederlandse defensie-inspanning was vanaf 1840 tot 1940 gebaseerd op gewapende neutraliteit om een vijand af te schrikken, maar ook op afweer van een invasieleger en later op bondgenootschappelijk optreden. Parallel aan de defensie-inspanningen in Europa was Nederland met maritieme eenheden, maritieme luchteenheden, grondtroepen en met KNIL-(lucht)eenheden aanwezig in koloniale gebieden in de Oost, en in de West.

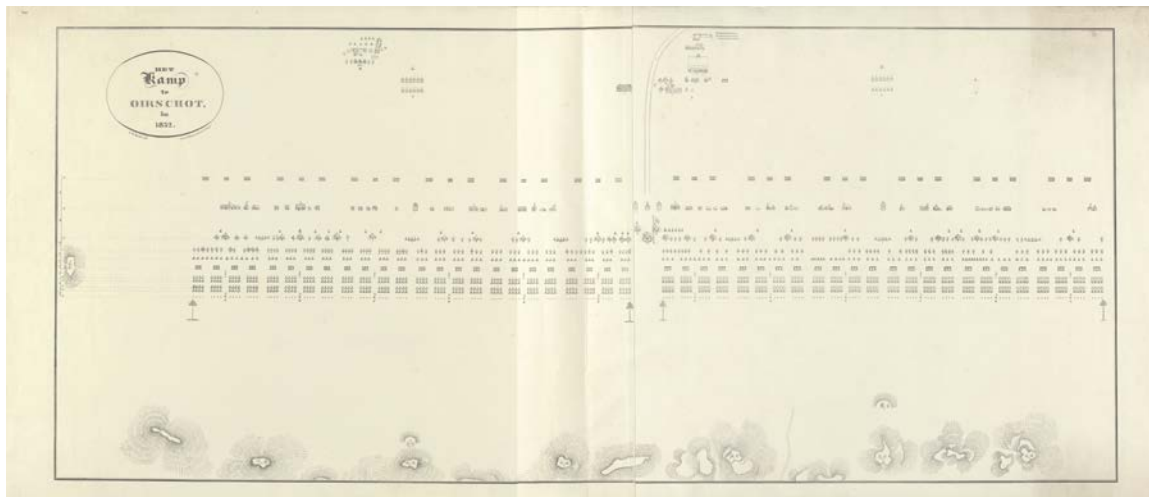
1. Het einde van de Franse tijd en begin van het Koninkrijk der Nederlanden

Napoleon is in 1815 mede door Nederlandse troepeninzet bij Waterloo & Quatre-Bras verslagen in wat toen de Zuidelijke Nederlanden waren. Dit waren de eerste wapenfeiten van de Nederlandse landstrijdkrachten in min of meer haar huidige vorm. Voorkomen van Franse agressie was de directe aanleiding tot het ontstaan van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.

2. De Belgische Revolutie 1830 en onafhankelijkheid

Na de Napoleontische oorlogen werden de grenzen van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden vastgesteld tijdens het Congres van Wenen in 1815. Hierdoor vielen niet alleen de gebieden die eerder tot de Verenigde Nederlanden en de Oostenrijkse Nederlanden behoorden tot het nieuwe Koninkrijk, maar ook enkele voormalig zelfstandige gebieden en het Prinsbisdom Luik. Deze indeling kwam voort uit het Protocol van Londen uit 1814, dat ook Willem Frederik van Oranje als soeverein vorst Willem I aanwees.

De onvrede over het beleid van koning Willem I leidde uiteindelijk tot een opstand en onafhankelijkheidstrijd waarbij de Belgen de steun van Frankrijk genoten. Nederland trachtte de opstand de kop in te drukken (straatgevechten in Brussel, Tiendaagse Veldtocht, Beleg van Antwerpen van generaal Chassé) en hoewel dit militair gedeeltelijk slaagde, scheidde België zich, mede door het dreigen van Frankrijk met het leveren van militaire steun aan de Belgen, in 1830 af.



Het Kamp te Oirschot in 1832, G.M. Heaton, 1832

Beeldbank Rijksmuseum

In de onrustige tijd die hierop volgde, werden aan beide zijden van de nieuwe grens oefenkampen ingericht: aan Nederlandse zijde in Rijen en Oirschot. In het Verdrag van Londen van 1839 erkende Nederland de onafhankelijke Belgische staat. Met het Verdrag van Londen werd niet alleen België als soevereine staat erkend, maar ook de neutraliteit van België door de grote mogendheden bepaald en gegarandeerd. Door deze neutraliteitsgarantie van de Europese grootmachten kon België aan het begin van de Eerste Wereldoorlog aanspraak maken op Engelse en Franse hulp tegen de Duitsers. Willem I trad af na het definitieve verlies van België.

Anders dan in België werd de vrijwillig gekozen neutraliteit in Nederland vanaf 1840 staand beleid. Dit kwam vooral voort uit eigen belang, want door geen alliantie aan te gaan met de grote mogendheden, kon men in geval van oorlog met iedereen handel drijven. Al werd daardoor ook soms onduidelijk hoe en tegen wie je je moest verdedigen, dus wie je vriend en vijand was. Dit bepaalde de binnenlandse politiek tot de Tweede Wereldoorlog, waarbij in geval van conflicten in buurlanden in *de Staatscourant* werd verkondigd dat Nederland neutraal was.

3. De grondwetherziening 1848

In 1848 werd de Grondwet herzien onder leiding van Thorbecke en dit markeerde het begin van onze moderne democratie. De herziening was een reactie op de golf van liberale revoluties in Europa. De macht van koning

Willem II werd beperkt, waarbij naar verluidt de koning 'in één nacht van conservatief liberaal' werd, uit angst om zelf slachtoffer te worden van revolutie. Een andere verandering met militaire consequenties was dat het opperbevel van het leger voortaan een ministeriële verantwoordelijkheid werd. Ook de afkondigingen van de Kringenwet, Vestingwet, Inundatiewet etc. hebben groot effect gehad, vooral op de leefomgeving van ons land.

4. Mobilisatie vanwege Frans-Duitse Oorlog (1870-1871)

In politiek opzicht was 1870 een keerpunt en het begin van een Duits vijandbeeld. Nederland mobiliseerde zijn troepen als reactie op de Frans-Duitse oorlog en zette het gebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie ter bescherming van het kernland deels onder water. Dit proces verliep echter zo dramatisch dat uiteindelijk de minister van Oorlog werd gedwongen af te treden. Binnen de samenleving, de politiek en in het koningshuis was er sprake van een tweedeling, waarbij sommigen openlijk pro-Pruisisch en anderen pro-Frans waren. Ondanks een neutraliteitsverklaring was er discussie over de vraag bij welke partij Nederland zich het beste kon aansluiten, mocht het zo'n keuze moeten maken. Door de internationale juridische basis voor neutraliteit³, ontstond het idee van 'het recht moet ons verdedigen'. Militair leidde dat tot lastige discussies, zoals of de Westerschelde, de poort tot Antwerpen/België, een door Nederland lopende zeearm was en dus viel onder internationaal zeerecht, of dat het een rivier was die kon worden afgesloten om Nederland neutraal te houden.

³ Zie paragraaf 2.2.



Atlantikwall-bunker langs Vlissingse Watergang
Beeldbank RCE

5. Eerste Wereldoorlog (1914-1918)

Tijdens de Eerste Wereldoorlog kon Nederland neutraal blijven, hoewel de oorlogshandelingen niet geheel aan het land voorbijgingen. Meer dan duizend Nederlandse zeelieden kwamen om tijdens de duikbootoorlog of omdat hun schepen op zeemijnen liepen. Ook waren er vergissingsbombardementen waarbij vooral Zeeuwse plaatsen het vanwege hun nabijheid tot België te verduren kregen: hierbij was het aantal slachtoffers gering. Langs de landsgrenzen werd er gesmokkeld naar Duitsland en bezet België. Ook was er spionage in en vanuit Nederland aangezien het geografisch tussen de partijen in lag. Ondanks de neutraliteit waren er tekorten: vooral in de latere oorlogsjaren was er in de steden armoede en hongersnood waarbij de Aardappeloproer een markante gebeurtenis was.

De mobilisatie van veel mannen, gekoppeld aan het feit dat het politieke proces dankzij de neutraliteit doorgang kon vinden, betekende dat er tijdens de oorlogsjaren stappen werden gezet voor meer gelijkheid tussen mannen en vrouwen. In 1917 kwam er het algemeen mannenkiesrecht, hetgeen in 1919 ook naar stemrecht voor alle vrouwen werd uitgebreid. Nederland moest politiek schipperen om de grote oorlogspartijen tevreden te houden en zo de neutraliteit te handhaven, en tegelijkertijd trachtte het pal te staan voor naleving van het internationaal recht. Er werden kampen ingericht voor gevluchte Belgen en interneringskampen voor buitenlandse troepen, zoals het kamp voor vijfhonderd Britse soldaten in Groningen.

6. Tweede Wereldoorlog

Eind jaren '30 werd onderkend dat Duitsland een grote dreiging vormde voor de vrede in Europa. Met de *Anschluss* van Oostenrijk en de annexatie van het Sudetenland en de daaropvolgende inval in Tsjecho-Slowakije steeg de

spanning snel. Na de inval in Nederland op 10 mei 1940, en daags voor de capitulatie vijf dagen later, vertrokken koningin en kabinet naar Londen.

Nederland kon tot maart 1942 de Indische delen van het koninkrijk nog besturen, maar na een heftige strijd (ook op zee) vielen die delen even later ten prooi aan Japan.

7. Dekolonisatie

Nederland verloor na de Tweede Wereldoorlog de koloniën die het nog had: Indonesië (in 1949), Nieuw-Guinea (in 1962) en Suriname (in 1975) scheidden zich af van het koninkrijk. Aan de Indonesische Onafhankelijkheid – uitgeroepen in 1945 en verkregen in 1949 – gingen een gewelddadige *Bersiap*-periode en twee militair-koloniale acties van in totaal vier jaar, en een internationale pressie tegen het Nederlandse beleid, vooraf. De onafhankelijkheidsoorlog van Indonesië werd beïnvloed door de dreiging van de Verenigde Staten om de Marshallhulp aan Nederland op te schorten. De dreiging van een Indonesische invasie in Nederlands Nieuw-Guinea deed Nederland besluiten dat gebied op te geven. Het Koninkrijk werd kleiner en het ministerie van Koloniën (dat toen al ministerie van Zaken Overzee heette) werd in 1959 opgeheven. Het KNIL in Indië en de TRIS in Suriname vielen onder dit ministerie, niet onder het ministerie van Oorlog. In 1954 werd een nieuw statuut van het Koninkrijk der Nederlanden goedgekeurd dat een nieuwe koninkrijksvorm regelde met betrekking tot onder andere de Antillen.

8. Koude Oorlog

De eerste tekenen van de Koude Oorlog⁴ werden direct zichtbaar in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog. Nederland was een van de staten die de NAVO oprichtte,

⁴ George Orwell heeft de term Koude Oorlog voor het eerst gebruikt in 1945. De term 'Ijzeren Gordijn' werd in 1945 gebezigd door Goebbels en in 1946 door Churchill.

als reactie op de oplopende naoorlogse spanningen. Door deze deelname deed het openlijk en officieel afstand van meer dan honderd jaar neutraliteitspolitiek. De geopolitieke en ideologische strijd tussen Oost (communisme of socialisme) en West ('kapitalisme', democratisch) zorgde voor een dreigende sfeer. De angst voor een allesvernietigende kernoorlog tussen de landen binnen de NAVO en de landen die zich hadden verbonden aan het in 1955 opgerichte Warschaupact, heerste alom. De angst was dat het communisme zich verder zou verspreiden en ook in Nederland voet aan de grond zou krijgen en de parlementaire monarchie zou bedreigen. Als antwoord op de dreiging werd de krijgsmacht qua personeel en materieel fors uitgebreid, en een stevige militaire infrastructuur aangelegd om de dreiging uit het oosten het hoofd te bieden. Dit gebeurde onder andere door het plaatsen van Amerikaanse kernwapens in Nederland, die in oorlogstijd door Nederlandse vliegtuigen of artillerie op doel gebracht konden worden. Nederland had als NAVO-lid een rol in de nucleaire afschrikking. Als gevolg daarvan waren er groeiende protesten tegen de aanwezigheid van kernwapens op Nederlands grondgebied. Vooral de beoogde plaatsing van 'kernraketten' op vliegbasis Woensdrecht veroorzaakte in de jaren '80 veel maatschappelijk verzet.

Toen de Sovjet-Unie vanaf 1990 instortte, de dreiging uit het Oostblok wegviel en het Warschaupact werd opgeheven, werd de krijgsmacht langzaam verkleind en raakte veel van het leegstaande gebouwde erfgoed in verval of werd gesloopt.

9. Europese toenadering en samenwerking

Na de Tweede Wereldoorlog begon een proces van toenadering binnen de landen in West-Europa. Om oorlogen tussen Europese staten te voorkomen, werd in 1950 het Schumanplan voorgesteld waarbij de, voor een oorlog noodzakelijke staal- en kolenproductie van enkele Europese landen, waaronder Duitsland, Frankrijk, Italië en Nederland, onder centrale regie werd geplaatst: zo ontstond de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), de voorloper van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en later de Europese Unie (EU), vastgesteld in het Verdrag van Maastricht (1992). In 1952 was Nederland ook verdragspartij voor de Europese Defensie Gemeenschap (EDG) dat voorzag in de creatie van een Europese krijgsmacht. Dit project bleek echter een brug te ver, ook omdat het qua doelstelling veel overlap had met de NAVO en omdat oprichting van de EDG ook een politieke unie op vooral buitenlands beleid noodzakelijk zou maken. Inmiddels voert de EU



Vredesdemonstranten protesteerden bij vliegbasis Woensdrecht (1986) tegen de voorgenomen plaatsing van kruisvluchtwapens
Nationaal Archief



Het Vredespaleis in Den Haag, geopend in 1913

Beeldbank RCE

ook een gezamenlijk buitenlands beleid waarbij projecten op het gebied van Defensie tot de portefeuille behoren.

10. Terreur als nieuwe vijand

Nederland kent geen uitgebreide geschiedenis als het gaat om binnenlandse terreurorganisaties, hoewel de Revolutionaire Anti-Racistische Actie (RaRa) wellicht voor een dergelijke omschrijving in aanmerking komt. Wel zag de Rote Armee Fraktion (RAF) in Nederland een goede schuilplaats. En hoewel het niet de bedoeling was in Nederland aanslagen te plegen, waren er in de jaren '70 wel dodelijke schietincidenten waarbij de RAF betrokken was. Een politieagent in Utrecht en twee douaniers in Kerkrade vonden hierbij de dood. De kapingen en gijzelingen door Molukse activisten in de jaren '70 waren bovendien voorbeelden van politiek geweld, en zouden afhankelijk van de definitie (achteraf) als terreurdaden kunnen worden aangemerkt.

2.2 Thema 2: Nederlandse rol in ontwikkeling internationaal recht

Wat is de internationale context van dit thema?

Tot het midden van de twintigste eeuw zijn er vele conflicten tussen de grote Europese landen uitgevochten. Veel kleinere landen probeerden daarom middels neutraliteit hun veiligheid te garanderen. Tijdens de Frans-Duitse oorlog waren veel direct omringende landen neutraal. Tijdens de Eerste Wereldoorlog lukte het Nederland om neutraal te blijven.

Vanaf het eind van de negentiende eeuw komt er internationaal meer interesse om geschillen tussen staten zonder militaire strijd, maar op diplomatieke manieren op te lossen. Na de eerste Haagse Vredesconferentie in 1899 werd het Permanent Hof van Arbitrage opgericht dat zich later in het Vredespaleis vestigde, waarvan de eerste steen tijdens de tweede conferentie gelegd werd. Tijdens de Tweede Haagse Vredesconferentie⁵ in 1907 werd het Landoorlog-reglement vastgelegd en de rechten en plichten van neutrale staten bepaald waaraan niet alleen de staat,

⁵ In 1899 en 1907 vonden Vredesconferenties eerst nog plaats op Huis ten Bosch. Ook het Rode Kruis (als 'non-militaire' hulporganisatie) had een conferentie op Huis ten Bosch.

maar ook de inwoners, pers, bedrijven etc. gebonden zijn. De derde Haagse Vredesconferentie in 1916 kon vanwege de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog niet doorgaan, maar de rol van Nederland als voorvechter van internationaal recht was inmiddels bestendigd. Nederland was ook gastheer van het Internationaal Congres van Vrouwen, waar Aletta Jacobs voorzitter was.

Na de Eerste Wereldoorlog werd op initiatief van de Amerikaanse president Woodrow Wilson de Volkerenbond opgericht. Deze organisatie had als doel toekomstige grootschalige oorlogen te voorkomen. De Volkerenbond kwam nooit goed van de grond, vooral omdat Amerika zelf geen lid werd en het werd dan ook in 1946 opgeheven. Na de Tweede Wereldoorlog was er hernieuwde interesse voor een dergelijk supranationaal verbond en zo ontstond de Verenigde Naties. Zowel van de Volkerenbond als de VN was Nederland lid vanaf de oprichting.

Ook tussen Europese staten groeide na WOII het besef dat samenwerking en toenadering tussen landen een mogelijke weg naar blijvende vrede was. Nederland was hierbij gidsland, toen het samen met België en Luxemburg de Benelux oprichtte, met de eerste douane-unie ter wereld. In 1952 volgde de EGKS.

Ook militaire samenwerking tussen Westerse landen werd met het begin van de Koude Oorlog een thema: de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) werd met het Verdrag van Brussel in 1948 opgericht, wederom met Nederland als lid vanaf de oprichting. In de jaren na afloop van de Koude Oorlog zag Nederland, vooral met Den Haag als internationale stad van recht en vrede, zichzelf als ideale broedplaats voor de internationale rechtspraak. Het Joegoslavië-tribunaal werd eveneens in Den Haag gevestigd, net als het Internationaal Strafhof. Deze rechtbanken zijn weliswaar in Den Haag gevestigd, maar waren opgericht met een breed internationaal draagvlak en staan onder internationale regie. Toen de verdachten van de Lockerbie-aanslag (1988) terecht moesten worden op neutraal grondgebied, bood Nederland 'Kamp Zeist' aan als tijdelijk Schots grondgebied.

Wat is hierbij de Nederlandse context en het effect?

Als klein land te midden van grote politieke en militaire machten was Nederland niet gebaat bij gewapende conflicten met haar burens. Nederland zette lang in op neutraliteit en wilde geen bedreiging zijn voor anderen. Het hoopte zo gespaard te blijven bij conflicten tussen de grote (buur)machten. Vooral rond de Eerste Wereldoorlog was er sprake van een 'gewapende neutraliteit'⁶, waarbij niet alleen politieke neutraliteit een

rol speelde, maar ook militaire afschrikking belangrijk was. Internationaal gezien bestond het imago van Nederland als voorvechter van internationaal recht en mensenrechten – een imago dat Nederland zelf graag versterkte en verspreidde – wat een verklaring kan zijn voor het feit dat veel internationale organisaties en instituties zich in Den Haag vestigden. Nederland was bij veel supranationale verbonden oprichtend lid, hetgeen onderschrijft dat Nederland geloofde in de effectiviteit van overleg boven conflict.

De neutraliteitspolitiek van Nederland hield vanwege de Duitse inval in 1940 op en de regering in ballingschap koos de zijde van de Geallieerden. Ook na de bevrijding, en toen tijdens de Koude Oorlog het conflict tussen Oost en West plaatsvond, koos Nederland partij en werd het lid van het militaire bondgenootschap de NAVO, waarmee haar partijdigheid geïnstitutionaliseerd werd. Parallel hieraan gingen de Nederlandse inspanningen in supranationale instituties door.

Het 'blauw witte monumentenschildje' is in het Verdrag inzake de bescherming van culturele goederen in geval van een gewapend conflict dat in 1954 in Den Haag werd gesloten vanuit militaire redenen (internationaal) ingesteld.

Welke bredere betekenis vloeit hieruit voort?

Gezien de positie van Nederland als klein land te midden van grotere mogendheden, had Nederland de keuze om zich te verbinden aan een grotere macht of om neutraal te blijven. Deze laatste optie genoot zo'n 100 jaar lang de voorkeur en dit past bij de rol als voorvechter van overleg en diplomatie bij het voorkomen en oplossen van conflicten. Neutraliteit had ook als voordeel dat handel en kolonialisme konden doorgaan. De Tweede Wereldoorlog maakte een einde aan de neutraliteitspolitiek: Nederland had aan den lijve ondervonden dat neutraliteit niet altijd gerespecteerd wordt als de belangen van de vijand dat dicteren en als de eigen verdediging zwak is. Daarbij was de internationaal-politieke situatie veranderd waarbij neutraliteit van een land als Nederland lastig geaccepteerd zou worden. Hierna realiseerde Nederland zich dat het voor haar veiligheid afhankelijk was van anderen en met het veranderde vijandbeeld van de Koude Oorlog zocht het aansluiting bij de overwinnaar van de vorige oorlog: de Verenigde Staten. Nederland werd lid van de NAVO en kocht zich in bij een collectieve verdediging, hetgeen ook betekende dat het moest bijdragen aan de verdediging van het gehele NAVO-grondgebied. Het geloof van Nederland in rechtspraak en internationale samenwerking bleef in deze periode groot.

⁶ 'Gewapende neutraliteit' vergt wellicht nuancering, omdat het niet alleen 'wapenen' betrof, maar ook landschappelijke factoren en 'dode weermiddelen'.

2.3 Thema 3: Ontwikkeling militair apparaat

Wat is de internationale context van dit thema?

Ontwikkelingen op militair-maatschappelijk en militair-technologisch gebied volgden elkaar in rap tempo op. De manier van oorlogsvoering was aan constante verandering onderhevig: van grote statische veldslagen met gebruik van paarden- en mensenkracht tot gemechaniseerd optreden met pantservoertuigen en vliegtuigen en de inzet van onbemande drones. Legers werden geprofessionaliseerd en er kwamen meer disciplines bij, naast land-, lucht- en zeestrijdkrachten. In omvang namen legers af, maar de capaciteiten werden groter.

Wat is hierbij de Nederlandse context en het effect?

In het kader van de professionalisering van de krijgsmacht werden opleidingsinstituten opgericht bedoeld om officieren en onderofficieren op te leiden. Ook de manschappen werden centraal opgeleid in opleidingskazernes. In de periode 1828 tot 1868 werden de (voorlopers van) Koninklijke Militaire Academie in Breda en het

Koninklijk Instituut voor de Marine in eerst Medemblik en later Den Helder opgericht, beide thans onderdeel van de NLDA: Nederlandse Defensie Academie. Voor de onderofficieren werd de onderofficiersschool opgericht, tegenwoordig de Koninklijke Militaire School (KMS), en voor de officieren, in 1868, de Hogere Krijgsschool, nu IDL (stafofficieren) en NLDA. Vanaf circa 1830 kregen kazernes eigen namen. Ook nam het bewustzijn van de regimentsgeschiedenis toe.

Militair-technologische ontwikkelingen drongen door tot de Nederlandse krijgsmacht. Van oudsher was er aandacht voor de verdediging van de kustlijn, zoals in Den Helder, Hoek van Holland, IJmuiden en Vlissingen. Sinds 1913 zijn er naast land- en zeemacht ook luchtstrijdkrachten. Daarnaast zijn er ontwikkelingen zoals de Onderzeedienst, de Mijndienst en Torpedodienst die hun intrede deden.

Een andere grote ontwikkeling is een krijgsmacht die gebaseerd was op voertuigmobiliteit. Waar in eerste instantie de militairen zich te voet of te paard en later met een rijwiel en stoomschip verplaatsten, was ver-



Prins Bernhard bij installatie Koninklijke Militaire Academie (Het Kasteel) te Breda in 1961

plaatsing per motorvoertuig en -boot, en vliegtuig later de norm: de cavalerie stapte over van paarden naar tanks en de infanterie verplaatste zich voortaan in motorvoer- of vliegtuigen. De introductie van vliegtuigen in de krijgsmacht zorgde niet alleen voor nieuwe capaciteiten, maar vormde ook nieuwe dreigingen.

Luchtverdedigingseenheden werden opgericht om deze dreigingen het hoofd te bieden. Eerst door middel van geschut, later met raketten. Parachutisten konden met vliegtuigen overal worden gedropt en er werd uitgebreid gebruik gemaakt van helikopters.

Waar de communicatie op het slagveld vroeger ging door geluidsignalen van trommel of trompet of vlaggen en iedere eenheid een herkenbaar vaandel de strijd in droeg, is veel tegenwoordig middels moderne communicatiesystemen ondervangen. Het slagveld van tegenwoordig is genetwerkt: vaak zijn de stafkaart en het kompas vervangen door interactieve beeldschermen.

Ontwikkeling van het militaire apparaat stond niet per se gelijk aan numerieke groei. In de regel werd het actieve leger eerder kleiner in aantal dan voorheen, maar was het tegelijkertijd sneller internationaal inzetbaar. Deels was deze ontwikkeling een gevolg van technologische ontwikkelingen en beter opgeleid personeel waardoor met kleinere aantallen mensen en machines hetzelfde doel bereikt kon worden.

De manier van oorlogsvoering is de afgelopen tweehonderd jaar sterk veranderd: de Nederlandse militaire verdediging had lang geleund op inundatie van het te verdedigen land gecombineerd met statische verdediging in de vorm van forten en kazematten. Er was een groot aantal vestingsteden die strategisch gelegen waren om zodoende de oprukkende vijand tegen te houden. De overheid bepaalde dat deze steden hun vestingwerken in stand moesten houden in het belang van landsverdediging. Nieuwe inzichten naar aanleiding van de Frans-Duitse oorlog brachten de regering ertoe een aantal verdedigingslijnen en ook de functie van enkele vestingsteden, zoals Groningen, Zutphen, Deventer en Nijmegen, op te heffen. Dit had tot gevolg dat deze en andere steden eindelijk konden uitbreiden tot buiten de vestingmuren, waardoor de verstedelijking en bevolkingsgroei van Nederland toenamen. Deze veranderingen werden verankerd in de Vestingwet 1874, waarin bepaald werd dat de kern van de verdediging bij de Randstad kwam te liggen. Dit gebied, de 'Vesting Holland', werd beschermd door onder meer de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Zuiderwaterlinie. Hierbinnen lag de Stelling van Amsterdam als laatste toevluchtsoord. Als naar voren geschoven verdediging vóór de Vesting Holland waren de Grebbelinie en Valleilinie ingericht. Volgens de Grondwet en taakstelling van de krijgsmacht

was verdediging van het grondgebied de eerste kerntaak. Vanaf 1890 was er een streven naar een mobiel veldleger voor neutraliteitsbescherming en mobiele verdediging; dit in navolging van het Duitse leger tijdens de Frans-Duitse oorlog.

In 1938 werd in Nederland de nieuwe dienstplichtwet van kracht. In allerijl werden bestaande kazernes uitgebreid en nieuwe zogeheten grensbataljonkazernes gebouwd, waarvan sommige nog onafgebouwd zijn als de Duitsers binnenvallen. Verder werden bestaande verdedigingswerken verstevigd en bemand met mobilisabele troepen en werden bij belangrijke bruggenhoofden brugkazematten gebouwd. De verdediging was echter nog steeds gebaseerd op water; de Valleilinie en Grebbelinie met hun inundaties vormden de oostelijke verdedigingslijn. De Wonsstelling met inundaties die de Afsluitdijk afsloten: de noordelijke. Daarnaast werden er meer vooruitgeschoven lijnen ingericht: de Maaslinie, de Peel-Raamstelling en de Weerstandslinies Noord-Oost Nederland. De grote havens en de Zeeuwse stromen werden beschermd door de fortenlijnen van de Kustverdediging. Aan het einde van de oorlog bedienden zelfs de Duitsers zich van het middel van waterverdediging: grote delen van Holland en Zeeland werden als inundatiegebieden onder water gezet om de opmars van de Geallieerden te stuiten.

Ook in de Koude Oorlog kwam dit weer terug. Hoewel het verdedigen van het bondgenootschappelijk grondgebied erbij kwam, werd er toch nog een waterlinie ter verdediging van het Nederlandse grondgebied ingericht: de (Rijn-)IJssellinie. In 1953 werd in de Grondwet de taak vastgelegd om de internationale rechtsorde zo nodig gewapenderhand te handhaven en bevorderen. Door de militaire missies die Nederland in het buitenland uitvoerde, werd een bewustzijn gecreëerd voor de rol die Nederland militair speelde op het wereldtoneel. Op militair gebied vertonen de afgelopen tweehonderd jaar een veranderend beeld. De militaire geschiedenis van Nederland was tot de Tweede Wereldoorlog getekend door een serie van directe of indirecte verliezen: het leger bleek niet sterk genoeg of was niet goed genoeg voorbereid op de dreigingen die zich presenteerden. De jaren na de Tweede Wereldoorlog, anders dan de jaren '30 die wel bekend stonden als jaren van 'Het Gebroken Geweertje', zorgden mede door de Koude Oorlog-dreiging voor een nieuw bewustzijn en een nieuwe rol die een sterkere en beter uitgeruste krijgsmacht afdwong. Een bijkomend effect van een professionele, goed uitgeruste krijgsmacht was dat het leger in toenemende mate ook binnen Nederland werd ingezet. Een oorzaak hiervan was dat de krijgsmacht expertise en capaciteiten in huis had die bijvoorbeeld brandweer, politie en



Op 26 juli 1990 op het landgoed Bronbeek geplaatst KNIL-monument. De bronzen figuren van Thérèse de Groot-Haider verbeelden een Molukse en een Nederlandse fuselier van het KNIL in hun veldtenu van omstreeks 1940
Foto Marion Golsteijn, wikimedia

ambulancezorg niet of te weinig hadden. Voorheen kon bijvoorbeeld de Bescherming Bevolking worden ingezet bij calamiteiten, maar die verantwoordelijkheid viel nu onder de krijgsmacht die het vanuit politiek oogpunt (zichtbaarheid in de samenleving, het aantonen van haar bestaansrecht richting politiek en publiek) welwillend oppakte.

Welke bredere betekenis vloeit hieruit voort?

De krijgsmacht had zich geëvolueerd van groot en log, naar een kleine, efficiënte en professionele organisatie. De krijgsmacht nam internationaal verantwoordelijkheid onder politieke aansturing. Militaire inzet gaf internationaal ook status en creëerde diplomatiek wisselgeld.

2.4 Thema 4: Nederlands koloniaal verleden (in het licht van militair erfgoed)

Wat is de internationale context van dit thema?

Europese landen verkenden na de Middeleeuwen langzamerhand de witte plekken op hun wereldkaart. Ontdekkingsreizigers gingen, doorgaans met steun of in

opdracht van Europese staatshoofden, op zoek naar nog niet-ontdekte landen en er handelsposten op te zetten en de natuurlijke rijkdommen van dergelijke gebieden te ontginnen. Tevens werd hier het christelijke geloof verkondigd. Vanaf de 18e eeuw werden deze gebieden ingelijfd bij het eigen soevereine gebied. Hierdoor ontstonden grote Europese rijken die zich over de gehele wereld konden uitstrekken. De macht van een land kon deels worden afgelezen aan hoe groot het koninkrijk, keizerrijk of gemenebest was. Een groot rijk gaf voordelen, omdat de Europese landen die overzeese gebieden bezaten het monopolie hadden op handel met hun gebieden en dus ook de wereldhandel in bepaalde goederen goeddeels controleerden. Zo was Nederland enige tijd de grootste handelaar van thee en specerijen in de wereld. Tegelijkertijd werd de lokale bevolking niet zelden uitgebuit. Er vonden ook andere ontwikkelingen plaats, zoals de introductie van wetenschap, van nieuwe landbouwmethoden en nieuwe bestuursvormen en de aanleg van een complete infrastructuur. De koloniën hadden omgekeerd invloed op bijvoorbeeld opleidingen in Nederland (Wageningen: tropische landbouw),

ontdekking van planten en invloed op plantenveredeling en Nederland als kwekersland, cacaohaven Amsterdam/Zaandam, bedrijven als Unilever (palmolie) en aandacht in historische literatuur voor koloniën, zoals *De Ingenieur of Buiten*.

In de tweede helft van de twintigste eeuw kwam een dekolonisatiegolf op gang waarbij de koloniën zich ontworstelden aan hun machthebbers. Hoewel soms onafhankelijkheid zonder veel geweld verkregen werd, ging dit meestal direct (door de machthebber) of indirect (interne strijd of oorlog voor of na de onafhankelijkheid) gepaard met aanzienlijk geweld.

Wat is hierbij de Nederlandse context en het effect?

Nederland was historisch gezien een grote handelsmacht met wereldwijd handelsposten. Tussen 1815 en 1820 was er vrij weinig Nederlandse aanwezigheid in de koloniën, omdat eerst in eigen land orde op zaken gesteld moest worden. Vanaf 1820 was er sprake van een grote koloniale macht, zeker voor een klein land. Koloniën en koloniale handelsposten bevonden zich in uiteenlopende gebieden als Noord-Amerika, Zuid-Amerika (Brazilië, Suriname, de Caribische delen van het rijk) en West- en Zuid-Afrika (de Kaap). Het meest prominent waren echter de koloniën Nederlands-Indië (Indonesië) en Nieuw-Guinea.

In Nederlands-Indië was veel weerstand en strijd tegen de Nederlandse koloniale bezetter. In de 19e en 20e eeuw werden grote en kleine conflicten uitgevochten om opstanden in de kolonie te onderdrukken. In 1933 vond voor de kust van Atjeh ook muiterij plaats op het Nederlandse oorlogsschip *De Zeven Provinciën*, die pas kon worden beëindigd na een week met een bom op het schip. Inzet van de muiters was een aangekondigde salariskorting.

Na de Japanse bezetting (1942-1945) zagen onafhankelijkheidsgezinde Indonesiërs dat Nederland kwetsbaar was en werd snel de Indonesische onafhankelijkheid uitgeroepen en volgde de Bersiap-periode. Aanvankelijk werd aangestuurd op een Verenigde Staten van Indonesië, waarbij de verschillende lokale machthebbers hun eigen positie behielden in de nieuwe vrije staat. Door weifelachtige Nederlandse politiek kwam van deze staatsvorm niets terecht. Ook de Javaanse onafhankelijkheidsstrijders waren tegen dit plan. Hierdoor escaleerde het geweld en kreeg het zelfs trekken van een Indonesische burgeroorlog. Een bloedige strijd volgde waarbij veel Nederlandse militairen, maar ook enorme aantallen Indische burgers en strijders het leven lieten. Onder grote internationale druk, met name van de Verenigde Staten die dreigden met het intrekken van de Marshallhulp, en door militair onvermogen, moest

Nederland in 1949 de onafhankelijkheid van de Republiek Indonesië erkennen.

De Molukse strijders binnen het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) wilden een eigen staat en ook Nederland stond een vorm van Molukse zelfbeschikking binnen Indonesië voor. Internationale druk op Nederland en onwil vanuit Indonesië maakten dit echter onmogelijk. De Molukkers waren bang voor Indische vergeldingen voor onder andere hun rol in de onafhankelijkheidsoorlog en zagen met het inlijven van de Molukken door Indonesië geen alternatief dan (tijdelijk) naar Nederland te vluchten. De verwachting was dat na enige tijd de Molukkers konden terugkeren, maar dit bleek ijdele hoop. De Molukkers werden opgevangen in kampen, waaronder in Kamp Westerbork. In de jaren '70 voerden Molukse militante jongeren gewelddadige kapingen en gijzelingen uit. Zij eisten dat Nederland zijn belofte zou nakomen door de Zuid-Molukse Republiek (RMS) te erkennen en het Indonesië onder druk zou zetten dat ook te doen.

Nederland behield zeggenschap over Nederlands-Nieuw-Guinea, totdat een combinatie van Indonesische aanspraak door middel van militair geweld, Sovjet-inmenging en een politieke koerswijziging van de Verenigde Staten, Nederland wederom dwong om afstand te doen van het territorium en het aan Indonesië te laten. Dit was de laatste (koloniale) oorlog van Nederland. Het gebied voegde zich in 1962 bij Indonesië. Suriname was lange tijd een kolonie, maar werd in 1954 een zelfstandig land binnen het Koninkrijk der Nederlanden, in 1975 gevolgd door volledige onafhankelijkheid. De Caribische delen van het Koninkrijk ondergingen ook staatsrechtelijke veranderingen. Net als Suriname werden de zes Nederlandse eilanden in 1954 gezamenlijk een afzonderlijk land binnen het Koninkrijk der Nederlanden. In 1986 verliet Aruba de wettelijke constructie genaamd Nederlandse Antillen en werd het een zelfstandig land binnen het Koninkrijk. Op de eilanden was gedurende die jaren onvrede en protest over de mate van zelfbeschikking en de relatie met Nederland en het Koninkrijk.

Welke bredere betekenis vloeit hieruit voort?

Het feit dat Nederland eerst via de VOC en WIC en later uit naam van de overheid in verre buitenlanden handelsposten en koloniën had, betekende dat Nederland internationale macht en aanzien had. Bij het besturen van koloniën was een bestuurlijk apparaat en een militaire macht nodig. Nederland koos ervoor om met het oog op de grootte van de koloniën, het bestuur voor een groot deel door de inheemse bevolking te laten uitvoeren, onder auspiciën van Nederland. Lokale

vorsten in Indië werden met de zachte of harde hand gedwongen trouw te zweren aan Nederland. Maar naar buiten toe verschaft de manier van overheersen de koloniale macht een bepaalde mate van legitimiteit richting de inheemse bevolking. Men hoopte dat de inheemse bevolking zag dat als de lokale machthebbers toestemden, het Nederlandse regime dan wel goedaardig moest zijn.

Ook een militaire macht was nodig, enerzijds om interne strubbelingen in de koloniën de kop in te drukken, anderzijds om de koloniën tegen aanvallen van buitenaf te beschermen. Hiertoe werden nieuwe legeronderdelen opgericht, zoals het KNIL, het Korps Marechaussee en de TRIS. Ook bestaande krijgsmachtonderdelen werden in de overzeese gebieden ingezet, zoals het Korps Mariniers (Mariniersbrigade), de Koninklijke Marine en de Marine Luchtvaartdienst. De totaal andere omstandigheden dan in Nederland vroegen om andere uitrusting. Zo werden voor de Marine Luchtvaartdienst vliegboten aangekocht voor gebruik speciaal in Indië en Nederlands Nieuw-Guinea. De Nederlandse strijdkrachten werden kunstmatig groot gehouden: een sterke aanwezigheid in de koloniën werd als noodzakelijk gezien. Nadat Nederland haar koloniën verloren had, werden KNIL (in 1950) en TRIS (in 1975) opgeheven en was er geen noodzaak meer voor een koloniale reserve en bijvoorbeeld de vliegboten, omdat in Europa genoeg vliegvelden bestonden.

De dekolonisatie van vooral Nederlands-Indië was een gebeurtenis die de Nederlandse overheid destijds hoe dan ook wilde voorkomen. De koloniën waren nog altijd van grote economische waarde voor Nederland. De overheid wilde met de leus 'Indië verloren, rampspoed geboren' steun krijgen van het Nederlandse volk voor de rekolonisatie. De dekolonisatie had voor de statuur van Nederland op het wereldtoneel negatieve gevolgen, omdat het in geopolitieke zin minder in de melk te brokkelen had. Daarbij kreeg de strijd van Nederland om na de Tweede Wereldoorlog weer terug te gaan naar vooroorlogse koloniale praktijken internationaal veel weerstand. In totaal werden zo'n 200.000 Nederlandse militairen ingezet tijdens de strijd in Indië in de jaren 1945-1950, waarbij 6000 militairen omkwamen.

Met betrekking tot het koloniale verleden was en is er in de Nederlandse maatschappij discussie. Onderdeel hiervan is ook de mogelijke teruggave van omstreden koloniale collecties.

2.5 Thema 5: Maatschappij en krijgsmacht

Wat is de internationale context van dit thema?

Krijgsmachten opereerden in een sociaal-maatschappelijk speelveld. Enerzijds werd de krijgsmacht beïnvloed door maatschappelijke trends en ontwikkelingen, zoals de internationale vrouwenemancipatie. Anderzijds had de krijgsmacht op haar beurt een uitwerking op de maatschappij. In het algemeen kon gesteld worden dat de krijgsmacht in Nederland een volger is van maatschappelijke ontwikkelingen.

Wat is hierbij de Nederlandse context en het effect?

De krijgsmacht dient de samenleving, maar zij wordt aangestuurd door de politiek. De krijgsmacht lijkt soms een gesloten bolwerk, maar tegelijkertijd staat zij middenin de maatschappij en zijn haar militairen ook politiek gestuurd. Ook heeft de Nederlandse krijgsmacht sinds lange tijd invloeden van buiten Nederland gekend: door de overzeese gebieden die Nederland onder controle had, diende daar ook een lokaal leger te komen. Dit werd opgericht en getraind om het overzeese territorium te verdedigen, maar was vooral bedoeld als sterke arm van de koloniale macht om eventuele (burger) opstanden in de koloniën te onderdrukken.⁷

Sinds 1810, bij de inlijving bij Frankrijk, kende Nederland een dienstplicht. De dienstplicht heeft gedurende de jaren andere vormen gehad, waarbij de manier waarop dienstplichtigen gekozen werden en de lengte van de dienstplicht in de loop der tijd veranderden. Tot 1898 was het voor iemand die ingeloot werd mogelijk remplaçants in te huren. Dit werd in dat jaar gewijzigd in een persoonlijke dienstplicht. De dienstplicht was geen onverdeeld populair fenomeen. Er waren gewetensbezwaarden die vanwege religie of overtuiging niet in gewapende dienst wilden. Dit is sinds 1923 wettelijk geregeld. Ook waren er de zogenaamde totaalweigerars, die het hele idee van verplicht dienen in welke dienst dan ook afkeurden. Voor gewetensbezwaarden was vanuit de wet enig begrip en hen werd vervangende (niet-gewapende) dienst aangeboden. Voor de totaalweigerars was men strenger, zij werden doorgaans voor een of twee jaar naar de gevangenis gestuurd. Naast gewetens- en principiële bezwaren waren het toch vooral de praktische bezwaren die veel jonge mannen motiveerden om te proberen zich aan hun dienstplicht te onttrekken. Een mogelijkheid was het behalen van het stempel S5: psychisch voorgoed ongeschikt voor militaire dienst. Door het vertonen van afwijkend gedrag, kon de keuringsarts soms bewogen worden om tot afkeuring

⁷ Zie paragraaf 2.4.



Dienstplichtige jongens ruilden hun spijkerbroek in voor een uniform. Wat is eigenlijk het erfgoed van de dienstplicht?

Nationaal Archief

over te gaan en ook homoseksualiteit was lange tijd een reden om voorgoed afgekeurd te worden. Vanaf medio jaren '90 kreeg Nederland een volledig beroepsleger.

Ook de etnische en culturele samenstelling van de krijgsmacht was gaandeweg sterk veranderd. De krijgsmacht in Nederland was lange tijd vrij monocultureel. De militair was in beginsel een blanke, christelijke man. Er waren ook kleinere groepen anders en ongelovigen. In de koloniën was de samenstelling anders. Bij het KNIL diende een substantieel aantal militairen die het islamitisch geloof aanhingen. Vanaf de jaren '70, met de komst van duizenden zogeheten gastarbeiders uit overwegend islamitische landen als Marokko en Turkije, begonnen ook in Nederland meer militairen in te stromen met het islamitisch geloof. De militairen werden door geestelijke verzorgingsdiensten bediend, op basis van hun eigen levensovertuiging.

Bij legerplaatsen werden Militaire Tehuizen opgericht waar de militairen zich konden ontspannen en waar er volgens hun levensbeschouwing gelegenheid was tot bezinning. De meeste kazernes van formaat kenden twee of drie tehuizen, waarvan in ieder geval een protestants en katholiek tehuis en eventueel een humanistisch tehuis. Door de veranderende samenstelling van de Nederlandse bevolking, de ontzuiling en de ontkerkelijking veranderde ook de levensbeschouwelijke opmaak van de krijgsmacht. Het aantal gelovigen nam af en samen met de langzame krimp van de krijgsmacht betekende dit het einde van de meeste militaire tehuizen. Vrouwen maakten traditioneel gezien geen deel uit van de krijgsmacht. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden veel vrouwen zich wel aangemeld bij het Rode Kruis om te werken in noodhospitaal, zo ook de eerste vrouwelijke arts, Aletta Jacobs. Vrouwen zorgden achter de schermen voor het welzijn van de gemobiliseerden, vluchtelingen en geïnterneerden. De afwezigheid van de gemobiliseerde mannen in de dagelijkse economie, leidde ertoe dat taken van vrouwen toenamen, maar slechts in beperkte mate in vergelijking met bijvoorbeeld Engeland of Duitsland, waar vrouwen veel meer in de industrie werden aangesteld. Entertainment aan het front was een van de taken in de oorlogsgebieden. Zo raakte Mata Hari verstrikt in een spionagerol. Zij is een toonbeeld geworden van een vrouwelijke (dubbel)spion. Vrouwen hadden veelal verzorgende functies, zoals het Vrouwen Hulpkorps dat medische zorg leverde in oorlogsgebied. Later werden er binnen de krijgsmacht-delen speciale vrouwenafdelingen opgericht, bijvoorbeeld de Marva (Marine Vrouwenafdeling, aan het eind van WO II) en de Milva en Luva bij respectievelijk de landmacht en luchtmacht. De vrouwen werkten hier vooral in ondersteunende functies. Bij de marine dienden de vrouwen niet op de schepen en bij de landmacht werden vrouwen buiten de gevechtsfuncties gehouden. Later kregen vrouwen meer gelijke kansen in overheidsdienst, werden de vrouwenafdelingen langzaam afgebouwd en werden zij geïntegreerd in de krijgsmacht. Volledige integratie laat echter nog steeds op zich wachten.

De strijd voor meer invloed over de werkomstandigheden en het salaris was ook militairen niet onbekend. In 1883 werd de Vereniging voor Marineofficieren opgericht, die ook aan belangenbehartiging voor haar leden deed. Deze vereniging kon als de oudste militaire vakbond gezien worden; hierna zouden er nog anderen volgen. Een bijzondere loot aan de militaire vakbondsbroom is de Vereniging Van Dienstplichtige Militairen (VVDM, ook AVNM). De VVDM was een vakbond voor dienstplichtigen die in de jaren '70 veel opzien baarde met ludieke acties.

De druk van deze grote vakbond speelde een grote rol in het afschaffen van het verplicht groeten (salueren) van hogere militairen en bij de totstandkoming van de vrije haardracht voor militairen.

De algemene economische malaise had ook uitwerking op de krijgsmacht, waardoor tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog een opstand in legerplaats De Harskamp bijna uitmondde in een revolutie. Aanleiding waren rantsoentekorten en intrekking van verloven van de gemobiliseerde troepen (zie ook onder 2.6 Eerste Wereldoorlog).

Welke bredere betekenis vloeit hieruit voort?

De krijgsmacht is net als de samenleving in zekere mate veranderd in een meer pluriforme organisatie. Tegenwoordig accepteert zij vrouwen, minderheden en mensen met een niet-hetero seksualiteit als volwaardig militair. Defensie is daarin de maatschappij volgend en niet initiërend.

2.6 Thema 6: Eerste Wereldoorlog

Wat is de internationale context van dit thema?

Twee bondgenootschappen, de Centralen (Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië) en de Geallieerden (Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Sovjet-Unie en later ook de Verenigde Staten), bevochten elkaar in Europa, maar ook in de koloniën. Europa werd in een totale oorlog geworpen en de handel via land en zee werd ernstig beperkt door gesloten grenzen, het gebruik van zee-mijnen en de totale duikbootoorlog.

Wat is hierbij de Nederlandse context en het effect?

De krijgsmacht mobiliseerde en met de net voor de oorlog geïntroduceerde nieuwe Legerwet werd de mogelijkheid geboden tot vrijwillige toetreding tot de Landstorm. De grote toestroom van vrijwilligers leidde tot de oprichting van de Vrijwillige Landstorm, een reservistenmacht. De oorlogsdreiging leidde tot een militairtechnologische groei van de krijgsmacht. In Soesterberg werd een luchtvaartafdeling opgericht welke tijdens de oorlog werd aangevuld met vliegtuigen van de strijdende mogendheden die in Nederland waren geland. Ervaringen in bijvoorbeeld België leerden dat de vestingen en versterkingen slecht opgewassen waren tegen de moderne artilleriegranaten.



Wandelaars bij het torenfort Uitermeer in Weesp, onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie

Beeldbank RCE

Gedurende de oorlogsjaren werden de militaire werken, zoals de Nieuwe Hollandse Waterlinie, derhalve volgens de laatste militaire inzichten versterkt.

Nederlandse vrijwilligers hielpen in de veldhospitaal achter het front, maar er waren ook enkele mannen die zich aansloten bij de strijdende partijen, vooral bij de Franse strijdkrachten waarmee vele Nederlanders zich verwant voelden. Dit leidde tot onbegrip in de pers en de regering reageerde dan ook conform de wet door burgers in vreemde militaire dienst het Nederlandschap te ontnemen. Door de mobilisatie werden vrouwen gedwongen veel taken van mannen over te nemen. Niet alleen in het buitenland waren enkele Nederlanders actief bij de strijd, ook in Nederland droeg men door middel van spionage bij. Soms werden onschuldige burgers het slachtoffer van ongefundeerde beschuldigingen van spionage en het schenden van de neutraliteit, maar er waren zeker Nederlanders die voor een of meerdere strijdende partijen spionageactiviteiten uitvoerden. Het bekendste voorbeeld hiervan is de gemystificeerde danseres Mata Hari.

Nederland slaagde erin neutraal te blijven in het conflict, met name omdat het ook voor Duitsers en Britten voordeliger en strategischer was de neutraliteit te respecteren. Opperbevelhebber generaal Snijders veroorzaakte een kabinetscrisis en bijna een constitutionele crisis door zijn opvatting dat de strikte neutraliteit die het kabinet voorstond, in militaire zin, niet haalbaar was. Toen hij opperde liever oorlog te voeren tegen de Geallieerden dan tegen de Centralen werd hij beschuldigd van defaitisme. Toch bleef hij de steun genieten van Koningin Wilhelmina en kon zodoende zijn functie blijven vervullen. Hoewel het slagveld zich niet tot Nederlands grondgebied uitbreidde, vielen er wel veel slachtoffers bij de Nederlandse koopvaardij en visserij vanwege zee-mijnen en de duikbootoorlog. Ook was er een vergisingsbombardement van de Britten op Zierikzee waarbij drie doden vielen.

Nederland bleef handel drijven met beide allianties, onder meer in voedsel en kolen, maar dit kon niet voorkomen dat er vooral in de laatste twee oorlogsjaren grote schaarste ontstond aan voedsel, grondstoffen en brandstof. Er kwam een rantsoenensysteem met bonnen en de maatschappelijke onvrede groeide over het feit dat veel van de schaarse goederen met grote winsten naar bijvoorbeeld Duitsland verhandeld werden of voor de gemobiliseerde troepen bestemd waren. Dit zorgde voor protesten, rellen en zelfs plunderingen. Wellicht het bekendste voorval was de Aardappeloproer in Amsterdam.



Het Belgenmonument op de Amersfoortse Berg in Amersfoort werd gebouwd in 1917 door Belgische militairen ter herinnering aan de internering in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog
Beeldbank RCE

Ook op legerplaats De Harskamp in Gelderland kregen de gemobiliseerde militairen al tijden niet goed te eten. Toen de opperbevelhebber ook nog de verloven introk, brak er muiterij uit op het kamp. Socialistenleider Pieter Jelles Troelstra nam deze opruiing onder de militairen als aanleiding op te roepen tot een politieke revolutie in Nederland, zoals die ook in bijvoorbeeld Rusland was ontketend. Uiteindelijk bleek Troelstra de stemming in het land verkeerd te hebben ingeschat: het volk was met onder meer hervormingen rond stemgerechtigheid en scholing tevreden gesteld. Dit staat bekend als de Vergissing van Troelstra.

De schaarste, exportbeperkingen en prijsverschillen tussen Nederland en de aangrenzende landen lagen ook ten grondslag aan een groot smokkelnetwerk in levensmiddelen, grondstoffen en zelfs paarden die nodig waren voor de strijd. Er werden hekwerken langs de grens geplaatst en honderden militairen werden ingezet om smokkel bij de grenzen tegen te gaan. Het meest beruchte hekwerk was De Draad, of Dodendraad, een onder stroomspanning staande 332 km lange prikkeldraadversperring, door de Duitsers was geplaatst pal op de Belgische grens. Personen en bedrijven die garen

sponnen bij de oorlog werden soms betiteld als oorlogswinstmakers (OW'er). Anton Kröller (van het latere Kröller-Müller museum) handelde bijvoorbeeld in ijzererts met zowel de Engelsen als de Duitsers en werd kennelijk door de SDAP als OW'er aangemerkt. Door de isolatie werden Nederlandse ondernemingen genoodzaakt meer op eigen benen te staan, wat ze goed lukte en er mede voor zorgde dat ze na de oorlog een sterke positie hadden.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde Nederland zich met dank aan de neutraliteit tot toevluchtsoord voor vooral Belgische, maar ook Duitse en Britse burgers en militairen, met als meest prominente asielzoeker de Duitse keizer. Er werden kampen gebouwd door het hele land, voor elke nationaliteit apart. Dit aspect liet ook de meeste zichtbare sporen na in Nederland en werd het meest geassocieerd met WO I. Het bracht ook bezoekers naar ons land, die het beeld van Nederland als gastvrij toevluchtsoord in leven hielden.

Welke bredere betekenis vloeit hieruit voort?

Hoewel Nederland zeker te lijden had onder de gevolgen van de oorlog, gaf het feit dat het land niet zelf aan de oorlog deelnam, de ruimte aan sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen, zoals vorderingen die gemaakt werden ten aanzien van het algemeen kiesrecht en de schoolstrijd. Door de mobilisatie namen vrouwen een prominentere rol in de samenleving in door het uitvoeren van beroepen die voorheen vooral door mannen gedaan werden. Nederland heeft mede door de neutraliteit een zelfbeeld ontwikkeld als vredesnatie en als groothartig toevluchtsoord voor asielzoekenden.

2.7 Thema 7: Nederland als toevluchtsoord

Wat is de internationale context van dit thema?

Conflicten in het buitenland (Europa, Afrika, Midden-Oosten, Azië) waarbij Nederland al dan niet betrokken was, zorgden voor (oorlogs)vluchtelingen naar West-Europa.

Wat is hierbij de Nederlandse context en het effect?

Nederland gaf uitvoering aan internationale verdragen en nationale verplichtingen in de opvang van vluchtelingen. Nederland stelde zich soms neutraal en grootmoedig op, soms ook terughoudender. In enkele gevallen ging het bij de vluchtelingen om 'eigen' militairen en burgers, zoals KNIL-militairen en Molukkers, maar doorgaans kwamen vooral burgers en oorlogsvluchtelingen uit andere landen in Nederland terecht.

Er was een driedeling te zien bij de vluchtelingenopvang. Enerzijds was er vooral tijdens de twintigste eeuw een aantal individuen met een internationale bekendheid die in Nederland asiel vonden, zoals keizer Wilhelm II en Paul Kruger. Anderzijds werden vooral grote groepen vluchtelingen opgevangen, zoals Armeniërs na 1916. Gedurende de Eerste Wereldoorlog kwamen vooral veel Belgen naar Nederland, maar ook duizenden Britse, Franse en Duitse militairen, zij het omdat ze schipbreukelingen waren of omdat ze deserteerden. Na 1956 kwamen Hongaren en Tsjechen na 1968. Tot slot waren er veel vluchtelingen als gevolg van de dekolonisatie. De consequenties daarvan worden binnen het thema Nederlands Koloniaal Verleden behandeld (zie 2.4).

Welke bredere betekenis vloeit hieruit voort?

Nederland liep niet weg voor grote humanitaire verantwoordelijkheden. Deels kwam dit voort uit de Nederlandse traditie van internationaal recht (Hugo de Groot) en humanitaire filosofie (Spinoza) en deels uit verantwoordelijkheidsgevoel, solidariteit en bondgenootschap. Nederland nam in internationaal en bondgenootschappelijk verband deel aan internationale (vredes-)missies die voor, tijdens of na de Nederlandse betrokkenheid vluchtelingenstromen veroorzaakten. Toch gaf het verleden ook een nogal wisselend beeld van motieven en gastvrijheid.

Tijdens de twee Boerenoorlogen in het huidige Zuid-Afrika steunden het Nederlandse volk, de regering en het koningshuis openlijk de Boeren en hun leiders. Voor Nederland was het zich militair mengen in de strijd een kansloze exercitie, maar dat weerhield Koningin Wilhelmina er niet van om onder meer bij de Duitse keizer Wilhelm II (die ze vijftien jaar later asiel zou verlenen) om militaire steun te verzoeken. Toen de Boeren aan de verliezende hand waren tijdens de Tweede Boerenoorlog, werd de boerenleider Paul Kruger met een Nederlands oorlogsschip opgehaald. Hem werd asiel verleend in Nederland, alwaar hij door een grote menigte feestelijk werd onthaald.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Nederland neutraal, maar het lag wel direct naast de strijdende landen. Ongeveer een miljoen Belgen staken de grens met Nederland over toen Duitsland België binnenviel. Nederland ving hen op in de in allerijl gebouwde kampen, en vooral de grote aantallen vluchtelingen leverden enige weerstand op bij de bevolking, zeker in de latere oorlogsjaren toen de economische en humanitaire situatie in Nederland almaar slechter werd door de gevolgen van de oorlog. Ook buitenlandse militairen vonden in Nederland hun heil omdat zij ofwel naar Nederland deserteerden,

schipbreukelingen waren of per ongeluk in Nederland terecht kwamen. De Eerste Wereldoorlog was het begin van vreemdelingentoezicht en -wetgeving en politiecontrole op buitenlanders.

In de jaren voordat de Tweede Wereldoorlog uitbrak, ontvluchtten Joodse inwoners van Duitsland en Oostenrijk hun landen en kwamen onder meer in Nederland terecht. Omdat Nederland opnieuw neutraal wilde blijven, wilde het met Duitsland op goede voet leven. Daarom werden in 1938 de grenzen gesloten en Joodse vluchtelingen tot ongewenste vreemdelingen verklaard. Omdat de al aanwezige vluchtelingen verspreid waren opgevangen, en de wens was hen terug te sturen, werd gekozen voor een centrale opvang. Aanvankelijk was een perceel bij het Gelderse Elspeet de beoogde locatie. Dit plan stuitte op weerstand van inwoners en de ANWB, die vonden dat de Veluwe aantrekkelijk moest blijven voor toeristen. De doorslag gaf echter Koningin Wilhelmina. Zij vond dat het kamp te dicht bij haar zomerverblijf Paleis het Loo zou komen te liggen. Uiteindelijk werd gekozen voor een plek in Drenthe: het kamp dat nu bekend staat als Kamp Westerbork. Deze episode staat symbool voor politieke onwil van Nederland om de vooral Joodse vluchtelingen op te vangen, maar ook voor maatschappelijke onwil.

Na de Tweede Wereldoorlog staken andere conflicten de kop op. De nieuwe wereldorde (West versus Oost) bracht tijdens en na de Koude Oorlog nieuwe spanningen. Ten eerste was er de inval van de Sovjet-Unie in Hongarije die een vluchtelingenstroom veroorzaakte. Na een officieel verzoek van de Verenigde Naties was Nederland bereid iets meer dan drieduizend Hongaarse vluchtelingen op te nemen, waarbij Nederland zelf naar de vluchtelingenkampen in Oostenrijk ging waar de Hongaren zaten om de vluchtelingen uit te kiezen. Hierbij hadden gezinnen voorrang en werd ook gekeken naar wie er het meest geschikt was voor de Nederlandse arbeidsmarkt.

2.8 Thema 8: Tweede Wereldoorlog

Subthema 8a: Bezetting, strijd en bevrijding

Wat is de internationale context van dit thema?

In de jaren '30 bezetten het keizerrijk Japan en nazi-Duitsland hun buurlanden en breidden zij hun territorium uit. In beide landen ging de uitbreidingspolitiek gepaard met onderdrukking, terreur en vooral in Duitsland met een rassenleer die dicteerde dat Joden, Roma, Sinti, homoseksuelen en anderen die zogenaamd afweken van de Arische norm vervolgd en later zelfs vermoord werden. De Geallieerden hebben uiteindelijk de Europese landen en hun koloniën bevrijd.

Wat is hierbij de Nederlandse context en het effect?

Duitse troepen vielen Nederland in de meidagen van 1940 binnen. De Duitse hoofdaanval liep via Noord-Brabant en de Moerdijkbruggen naar het regeringscentrum te Den Haag. Omdat de opmars door Rotterdam naar Den Haag te lang duurde, werd Rotterdam gebombardeed. Tegen de verwachting in duurde de strijd in Nederland dagen langer dan door Hitler had verwacht. Zo werd bij de Grebbelinie de Duitse inval korte tijd vertraagd. Bij de Peel-Raamstelling slaagden Nederlandse militairen erin een Duitse pantser trein te laten ontsporen, maar dat had uiteindelijk weinig effect op de snelle Duitse opmars naar Zeeland en Moerdijk. In Rotterdam boden Nederlandse troepen sterke weerstand tegen de Duitsers bij de bruggen die de stad in leidden. Ook bij de Afsluitdijk (Kornwerderzand) werd de Duitse opmars kort tegengehouden. Maar mede door het bombardement op Rotterdam (en de dreiging van een vergelijkbaar bombardement op Amsterdam of Utrecht) en de verliezen door de Nederlandse militairen, was capitulatie voor opperbevelhebber generaal Winkelman de enige optie. Franse troepen poogden in mei 1940 vanuit Vlaanderen een aaneengesloten verdediging op te



Generaal Winkelman verlaat op 15 mei 1940 het schoolgebouw in Rijsoord waar de capitulatie is getekend

Bundesarchiv

richten tot aan de Vesting Holland om zo de Duitsers toegang tot de kust te ontzeggen. Door slechte coördinatie vanuit de Nederlandse legerleiding liep dit uit op een grote mislukking, waarbij Middelburg bij een Duits bombardement op 17 mei 1940 werd verwoest.

De Nederlandse regering en de koninklijke familie waren inmiddels gevlucht naar Engeland. De Duitse nazi-regering stelde de Oostenrijker Arthur Seyss-Inquart aan als rijkscommissaris: de hoogste autoriteit in Nederland. Er was sprake van een politiestaat en er gold strenge vergelding als het Nederlandse volk de Duitsers tegenwerkte. Net als in Duitsland werd ook in Nederland een vervolgingsbeleid ingesteld tegen voornamelijk Joodse Nederlanders. Hiervoor werden de door Nederland al voor de oorlog gebouwde kampen Westerbork en Amersfoort door de Duitsers als doorvoerkamp gebruikt voor treinen naar de vernietigingskampen. De Duitsers bouwden zelf het (SS-)kamp Vught.

Tijdens de bezettingsjaren begonnen de Duitsers met het aanleggen van verdedigingswerken in Nederland. Van Frankrijk tot Noorwegen bouwden de Duitsers de

Atlantikwall, een reeks kustfortificatiën bedoeld om een invasie vanuit zee tegen te houden. Hiervoor werden nieuwe werken gebouwd bijvoorbeeld bij IJmuiden, maar ook bestaande verdedigingen, zoals bij Vlissingen en Den Helder, werden in opdracht van de Duitsers verder uitgebouwd. In totaal werden ruim 3.000 *Wiederstandsnester*, *Stützpunkte* en *Stützpunktgruppen*, *Verteidigungsbereiche* en *Festungen* langs de Nederlandse kust gebouwd, waaronder de *Verteidigungsbereiche* Den Helder, IJmuiden, Hoek van Holland en Vlissingen. In 1944 kregen Hoek van Holland en IJmuiden de status van *Festung*. Ook werden bestaande vliegvelden aanzienlijk uitgebreid en nieuwe aangelegd voor de Duitse luchtmacht, zoals Leeuwarden, Twente, Venlo, Veldhoven, Soesterberg, Gilze-Rijen, Teuge etc. Kazernes werden vaak dusdanig (steden)bouwkundig gecamoufleerd dat ze er vanuit de lucht als een dorp of een boerengemeenschap uit zagen. Ook werden er radar- en radiostations ingericht om de Duitse bombardementsvluchten op Engeland te coördineren en de geallieerde bommenwerpers die vanuit Engeland richting Duitsland vlogen, te onderscheppen. De strategische ligging van het land werd ook gebruikt door de *Vergeltungswaffen* die



Een groep jonge vrouwen in uniform die als vrijwilligers voor het leger in de oorlog gaan dienen Curaçao (tussen 1940-1945)

de Duitsers op Engeland afvuurden: de V1 en V2. 'De ligging van Nederland tussen de strijdende partijen leidde ook ertoe dat een groot deel van de luchtoorlog zich boven ons land afspeelde met een buitengewoon groot aantal gecrashte vliegtuigen als gevolg.

De Britten hielpen tijdens de bezettingsjaren het Nederlandse verzet en daarmee de strijd tegen de Duitsers. Geheime agenten en Engelandvaarders voerden operaties uit in Nederland. In september-november 1944 werden in het kader van de operatie Market-Garden en de Slag om de Schelde delen van Nederland bevrijd in het kader van de geallieerde opmars naar het Roergebied en operaties om Antwerpen toegankelijk te maken. Nederland lag op de aanvalsroute richting Berlijn. Britse, Amerikaanse, Canadese, Poolse, Belgische en Nederlandse militairen waren daarom in het zuiden van Nederland actief. De mislukking van de openingszet – Market Garden – vertraagde de opmars naar Duitsland en negeerde het belang van Antwerpen, waardoor alsnog de Slag om de Schelde moest plaatsvinden. Pas medio november waren de zuidelijke provincies voor het grootste deel bevrijd. Uit het bevrijde Zeeland kwamen de eerste Marva's: vrouwen die vrijwillig mochten dienen bij de Koninklijke Marine (zie ook 2.5 Maatschappij en krijgsmacht). Via het veilige Zeeland konden zij naar Engeland gebracht worden voor verdere opleiding. Na het falen van Market Garden werden de Geallieerden gedwongen zich klaar te maken voor langere strijd. Er werden noodvliegvelden aangelegd om de campagne in de rest van Nederland te ondersteunen, ook werden er voedseldroppings uitgevoerd ten bate van de uitgehongerde bevolking. Uiteindelijk capituleerden de Duitsers in Nederland pas in mei 1945.

In Australië en de VS vond Nederland bondgenoten bij het verdedigen van Nederlands-Indië en Nieuw-Guinea en later bij het bevrijden van deze gebieden. Toen Nederland al gecapituleerd had, vochten in de Oost de Marine en het KNIL nog bijna twee jaar door. Vanuit Australië opereerden een Nederlandse inlichtingeneenheid en de marine. Nederlandse en geallieerde eenheden leden hier zware verliezen. Het eskader van Karel Doorman werd bijna geheel verslagen door de superieure Japanse vloot: zijn uitspraak "Volg mij" is geromantiseerd tot "Ik val aan, volg mij". Na de oorlog in de Oost hebben de Britten in enkele kleine delen van Java haastig de belangrijkste havensteden bezet, vooral om de nabijgelegen Japanse gevangenkampen te bevrijden. Maar tegen de tijd dat de Nederlanders hun gezag probeerden te herstellen waren de Indonesische vrijheidsstrijders al in het machtsvacuüm gesprongen.

Welke bredere betekenis vloeit hieruit voort?

De geallieerde hulp bij verdediging en bevrijding legde de basis voor de sterke naoorlogse Europese en trans-Atlantische band.

Subthema 8b: Collaboratie en verzet

Wat is de internationale context van dit thema?

Het vanuit 19^{de} eeuws nationalisme ontstane fascisme, kende ook buiten Duitsland aanhangers. Zowel Engeland, Frankrijk, Noorwegen, Italië, Spanje, België als de Verenigde Staten kenden fascistische of zelfs nationaal-socialistische bewegingen. Dit leidde tot een tweespalt tussen pro- en contra-Duitse groepen, en na de Duitse inval tot internering, collaborateurs en verzet. In de door Duitsland bezette landen probeerde de meerderheid van de bevolking echter zo goed als het ging hun normale leven te leiden.

Wat is hierbij de Nederlandse context en het effect?

In de jaren voorafgaand aan de oorlog ontstond er ook in Nederland een nationaalsocialistische beweging: de NSB, die op haar hoogtepunt zo'n 100.000 leden had. Tussen 1941 en 1945 was de NSB de enige toegestane politieke partij in Nederland. Tussen 1936 en 1940 hield NSB-leider Anton Mussert op De Goudsberg in Lunteren Hagespraken die qua entourage geïnspireerd waren op de toespraken van Hitler op het *Reichsparteitagsgelände* in Neurenberg. De NSB had haar eigen paramilitaire knokploegen, de Weerbaarheidsafdeling, in de volksmond Zwarthemden genoemd. Naast de NSB waren ook andere fascistische groeperingen in Nederland actief. Door sommigen, waaronder veel NSB'ers, werd de Duitse inval dan ook met enthousiasme ontvangen.

Collaboratie kende vele vormen. Sommigen werden gedwongen mee te werken met het Duitse bewind, zoals bestuurders en ambtenaren en mannen die door de Duitsers werden ingezet voor de *Arbeitseinsatz*. Anderen kozen moedwillig en met overtuiging ervoor om mee te werken met de Duitsers. Nederlandse burgers werden door de Duitsers opgeroepen als vrijwilliger, maar ook dikwijls gedwongen tot het uitvoeren van werk voor de Duitsers, zoals het graven van tankgrachten om een invasie over land te vertragen. De *Atlantikwall* is met Nederlands geld (o.a. Rost van Tonningen) en door Nederlandse aannemers onder Duitse leiding gebouwd. Veel Nederlanders werkten graag voor de Duitsers, omdat het goed betaalde en voorkwam dat ze naar Duitsland werden gestuurd om te werken. Voor bestuurders was het voor de meerderheid een geval van meewerken of de consequenties aanvaarden. Als het meeviel volgde ontslag, maar gevangenschap of erger

hoorde ook tot de mogelijkheden. Als bestuurder en ambtenaar was het vaak ook een kwestie van langzame blootstelling aan het kwaad. Bij iedere nieuwe eis van het Duitse regime moest men bij zichzelf te rade gaan of het werk nog naar eer en geweten kon worden uitgevoerd én of het volk slechter af zou zijn als er een overtuigd NSB'er op de desbetreffende functie zou zitten. Desondanks bleek dat tegen het einde van de oorlog zo'n 70% van de bevolking een NSB'er als burgemeester had. Om na de oorlog een overheidsfunctie te kunnen krijgen was een bewijs van politieke betrouwbaarheid nodig waaruit bleek dat men niet met de nazi's had gesympathiseerd of samengewerkt. De Koninklijke Marechaussee, maar ook de politie, sommige bedrijven en ambtenaren zijn na de oorlog beschuldigd van te innige samenwerking met de bezetter.

Zoals gezegd waren er Nederlanders die zich vrijwillig aanmelden om mee te werken of mee te vechten met de Duitsers. In 1941 werd een Nederlandse SS-afdeling opgezet, die werden opgeleid op landgoed Avegoor in het Gelderse Ellecom. In totaal doorliepen zo'n 25.000 Nederlanders de SS-opleiding. Ook de politie in Nederland werd door de Duitsers op hun eigen militaire leest geschoeid. Zij hadden hun opleiding op de Westenbergkazerne in Schalkhaar. Dan waren er nog Nederlanders die op vaste of incidentele basis informatie over anderen doorspeelden aan de Duitsers. Dit kon bijvoorbeeld gaan over schuilplaatsen waar Joden zaten of de identiteit van verzetsstrijders. Na de oorlog werden (vermeende) collaborateurs gevangengezet in forten. Vrouwen die tijdens de oorlog een relatie of contacten hadden met Duitse soldaten werden na de bevrijding als 'moffenmeiden' bestempeld, vernederd en werd vaak in het openbaar hun haar afgeschoren.

Welke bredere betekenis vloeit hieruit voort?

Er is nog steeds discussie over wie 'goed en fout' was in de oorlog en welke conclusies daaraan verbonden moeten worden. De band tussen Nederland en Duitsland is al tientallen jaren uitstekend, maar het herdenken van Duitse soldaten ligt nog steeds erg gevoelig. Dit speelt inmiddels minder bij bedrijven die collaboreerden of teveel sympathiseerden met de Duitsers. Deze werden na de oorlog geboycot of met de nek aangekeken. De werkplaats die Philips tijdens de oorlog in Kamp Vught had ter vervanging van de gebombardeerde fabriek in Eindhoven leverde bijvoorbeeld gemengde reacties op na de oorlog. De leiding van Philips had enerzijds kans gezien haar productie voort te zetten door met gevangenen van het kamp het werk te laten doen, maar zij bedong wel veel betere werk- en leefomstandigheden voor deze gevangenen. Zelfs toen de meeste gevangenen

naar concentratiekamp Dachau werden afgevoerd, bleef hen vanwege hun "technische vakbekwaamheid" de dood bespaard.

Verzet in Nederland tegen de Duitse bezetter kende vele gezichten: groot, klein, actief en passief, symbolisch en gewapend. In het begin van de bezetting was er nog weinig verzet en al helemaal niet met wapens. De mensen waren daar nog niet klaar voor en ze wisten nog niet wat de Duitsers van plan waren en hoe ze zich zouden gaan gedragen. Al in 1941 werd de Duitse onderdrukking harder en eiste de Jodenvervolgving veel slachtoffers. Daardoor namen de eerste verzetsacties toe, onder andere van studenten en CPN. Bekend is ook de Februaristaking in 1941, maar de ommekeer vormde de April/meistaking in 1943. De harde Duitse reactie op die staking lokte nog meer verzet uit. Daarna volgden de eerste liquidaties van foute Nederlanders of Duitse militairen (in totaal circa zeshonderd) en verrichtte verzetsgroepen overvallen op distributiekantoren (onder meer om voedselbonnen te krijgen) en op gemeentehuizen om persoonsbewijzen voor verzetsmensen en onderduikers te bemachtigen. Ook werden bruggen, spoorwegen, belangrijke gebouwen (zoals een bevolkingsregister) door verzetsmensen gesaboteerd, opgeblazen of in brand gestoken. In september 1944 vond de Spoorwegstaking plaats. Niet zelden vonden harde represailles door de Duitse bezetter plaats tegen verzetsdaden. In totaal zijn in Nederland tijdens de oorlog drieduizend mensen gefusilleerd, bijna allemaal verzetsmensen. Ook de LO en de LKP gingen zich in de loop der tijd landelijk organiseren, die later met de OD fuseerden tot de BS. Op Europese schaal vond er in Nederland veel onderduik plaats. Meer dan 350.000 mensen waaronder 25.000 Joden deden dat, om diverse redenen. De illegaliteit nam eveneens toe, verzetskranten werden opgericht en de hulp aan onderduikers nam toe. Hierin speelden vooral vrouwen een rol. Bekende vrouwelijke verzetsstrijders zijn Hannie Schaft en Truus Menger-Oversteegen. Bekende verzetsmannen waren Bernardus IJzerdraat, Henk Sneevliet, Johannes Post, George Maduro, Pim Boellaard, Van Randwijk en Gerrit van der Veen etc.

Ook in Nederlands-Indië vond verzet tegen de Japanse bezetter plaats, lang nog door kleine groepen militairen en later door burgers. Anders dan in bezet Nederland werd in Nederlands-Indië een heel groot deel van de Nederlandse en Nederlands-Indische burgerbevolking in kampen geïnterneerd. Ook buiten de kampen leed de bevolking door een snelle verpaupering en hongersnood.

2.9 Thema 9: Koude Oorlog

Wat is de internationale context van dit thema?

De Koude Oorlog was een politiek-ideologische strijd met het democratische Westen aan de ene kant en de landen van de dictatoriale Sovjet-Unie en haar bondgenoten anderzijds. Naast economische en technologische wedijver, stonden de twee machtsblokken ook met (politiek-)militaire bondgenootschappen tegenover elkaar. Beide kampen probeerden hun sfeer van invloed in de wereld uit te breiden. Hierdoor ontstonden zogeheten proxy-oorlogen, waarbij de NAVO en het Warschaupact niet direct zelf tegenover elkaar stonden, maar er andere landen of strijdende partijen aangespoord, betaald en uitgerust werden. Toen na de Verenigde Staten ook de Sovjet-Unie over nucleaire wapens beschikte, ontstond er een politiek gebaseerd op wederzijdse afschrikking met nucleaire wapens gekoppeld aan de wapenwedloop, de zogenaamde *Mutual Assured Destruction (MAD)*. Gedurende de Koude Oorlog-jaren waren er diverse gebeurtenissen die de spanningen tussen Oost en West nog meer op scherp zetten. Bijvoorbeeld de Cubacrisis in 1962, de Vietnamoorlog, Yom Kippur-oorlog in 1973 en een misverstand bij NAVO-oefening *Able Archer* in 1983 leidde bijna tot de gevreesde Derde Wereldoorlog. Het afschrikkingsevenwicht bleek steeds de stabilisator van de Koude Oorlog.

Uiteindelijk eindigde de Koude Oorlog als gevolg van het falen en ineensstorten van het communistische systeem. De val van de Berlijnse Muur in 1989 wordt beschouwd als einde van het communistische systeem in het Oostblok. Na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1991, en daarmee het Warschaupact, ontstonden andere vijandbeelden.

Wat is hierbij de Nederlandse context en het effect?

Nederland ruidde officieel de neutraliteit in en werd lid van de NAVO. Dit lidmaatschap kwam ook met verplichtingen, wat voor Nederland onder meer inhield dat zij een rol moest spelen binnen de nucleaire taak van de NAVO en dat het moest deelnemen aan de zogeheten gezamenlijke *voorwaartse verdediging* - eerst nog achter de IJssel, vanaf 1958 achter de rivier de Weser en vanaf 1963 bij de Duits-Duitse grens op de Noord-Duitse laagvlakte. Het leger en de luchtmacht betrokken bases in Duitsland (o.a. Seedorf) en in ruil daarvoor werd in Nederland een kazerne in Budel aangeboden voor West-Duitse troepen. Het Warschaupact was in numeriek opzicht superieur aan de NAVO. De West-Europese bondgenoten maakten zich dan ook geen illusies. Een grootschalig offensief van het Warschaupact, waarbij de aanvallers richting de Noordzeehavens zouden oprukken, gold als het gevaarlijkste scenario; een dergelijke invasie kon waarschijnlijk alleen tot stand worden gebracht door de inzet van



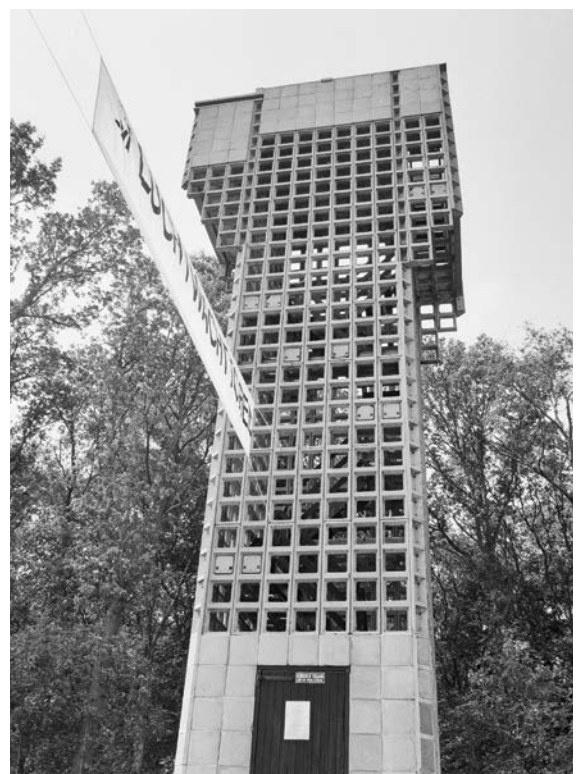
B.B.-complex Overvoorde, Rijswijk
Beeldbank RCE

kernwapens. Daarom droeg de NAVO aanvankelijk een strategie van 'massale vergelding' uit; door het dreigement dat elke vorm van agressie, hoe gering ook, onmiddellijk zou worden vergolden met nucleair wapengeweld, moest de Sovjet-Unie worden afgeschrikt. Deze strategie gaf invulling aan artikel 5: een aanval op een lidstaat is een aanval op alle lidstaten. De oorlogsdreiging en de afspraken in de NAVO maakten dat Nederland zijn krijgsmacht moest uitbreiden. De militaire dienstplicht werd fors uitgebreid. Er was ook verzet tegen een zekere militarisering van de samenleving. De Bescherming Bevolking (BB) werd opgericht als civiele verdedigingsorganisatie met BB-commandoposten in een hiërarchische opzet door heel Nederland. Ook werden noodzetels voor het politieke bestuur op verschillende niveaus ingericht, net als beveiligde onderkomens bij vitale onderdelen als radio, telefoon, meteo, nutsvoorzieningen, NS etc. Nederland accepteerde als eerste NAVO-land in Europa in 1957 eigen kernwapentaken (6 taken) en zodoende kwamen uiteindelijk *dual capable* wapensystemen en kernwapens naar Nederland. De wapensystemen waren in Nederlands bezit, maar de nucleaire ladingen waren en bleven eigendom van de Verenigde Staten. Over hun inzet zou in oorlogstijd gemeenschappelijk in NAVO-verband worden besloten. De wapens werden opgeslagen op locaties die publiek geheim waren. Vele lichten Nederlandse dienstplichtigen werden onder toezicht van Amerikaanse militairen ingezet om deze wapens te bewaken.

Amerika had in het naoorlogse Nederland veel in de melk te brokkelen. De Marshallhulp was deels geboren uit liefdadigheid, maar was ook politiek gemotiveerd. Met haar financiële hulp en de *Foreign Military Aid* (Amerika gaf de wederopbouwende bondgenoten Amerikaanse militair materieel) probeerde Amerika de landen in Europa meer in haar invloedssfeer en uit die van de Sovjet-Unie te trekken. De landmacht en luchtmacht bestonden na de oorlog vooral uit Amerikaans materieel en ook latere zelfstandige wapenaankopen waren (zeker bij de luchtmacht) overwegend Amerikaans. De Amerikaanse luchtmacht – het 32nd Tactical Fighter Squadron – kon zich vestigen op vliegbasis Soesterberg en stond geheel tegen de Amerikaanse gewoonte in onder Nederlands operationeel commando. Ze vertrokken in de nasleep van de val van het communisme in 1989.

Ofschoon er een zekere garnizoensstemming was onder de bevolking ('wij tegen de Russen') heerste er een latente angst onder de bevolking: de angst voor de bom. Er waren regelmatig grootschalige demonstraties van vredesbewegingen, die vooral Amerika en de rol van Nederland in de NAVO hekelden. Het bekendst zijn de protesten tegen de zogenaamde neutronenbom eind

jaren '70 en de twee protesten tegen de geplande plaatsing van 48 kruisvluchtwapens op vliegbasis Woensdrecht begin jaren '80 waarbij honderdduizenden mensen op de been waren. Uiteindelijk werd een volkspetitionnement met 3,75 miljoen handtekeningen tegen plaatsing bij premier Lubbers ingediend. En ook al stemde Nederland niet voluit tegen de plaatsing van kruisvluchtwapens (kruisraketten) op Nederlandse bodem, maar het bedong bij de NAVO wel anderhalf jaar uitstel en de garantie dat deze wapens in 1985 niet geplaatst zouden worden als ook de Sovjet-Unie stopte met plaatsing van hun SS-20 raketten (resultante van de zogenaamde nuloptie en het NAVO-dubbelbesluit). Uiteindelijk bereikten de VS en de Sovjet-Unie bij ontwapeningsonderhandelingen een doorbraak, het INF-akkoord in december 1987, waardoor de noodzaak om raketten in Nederland te plaatsen wegviel. Hoewel Nederland op de nodige afstand van de Sovjet-Unie lag, kwamen bijvoorbeeld de onderzeeërs van de marine soms toch heel dicht bij hun Russische evenknieën in de buurt. Ook zijn na de val van de Muur in Oost-Duitse archieven aanvalsplannen van het Warschaupact tegen West-Europa en Nederland ontdekt met een hoofdrol voor Poolse troepen, inclusief inzet van hun kernwapens.



Luchtwachttorenen in Oudemirdum, Friesland

Beeldbank RCE

Hoewel de Koude Oorlog niet in alle periodes even hevig was, ging de regering er vanuit dat de aanval er ooit zou komen. Met de ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog nog in het achterhoofd, werden in het diepste geheim plannen gemaakt voor een zogeheten *Stay Behind Netwerk*: een guerrillanetwerk – ook met mobilisatie-complexen dat in het geval van een bezetting van Nederland door de Sovjets aanslagen en sabotage zou plegen en het verzet zou leiden. Verspreid door het land woonden agenten en op geheime locaties onder de grond lagen grote hoeveelheden wapens verspreid. De uitbreiding van de krijgsmacht tijdens de Koude Oorlog maakte, naast personele uitbreiding, ook uitbreiding van de militaire infrastructuur nodig. Er werden grote kazernecomplexen en opslagplaatsen gebouwd en militaire vliegvelden uitgebreid. Ook werden er mobilisatiecomplexen gebouwd. Als de oorlog er kwam, konden de gemobiliseerde dienstplichtigen daar hun wapens, voertuigen en uitrusting halen op weg naar het front. Veel van deze complexen zijn in de jaren '90 opgeheven, gerenoveerd en soms herbestemd.

Welke bredere betekenis vloeit hieruit voort?

De constante angst voor de bom drong in de loop der jaren zelfs in culturele uitingen door, zoals in het liedje *De Bom* van Doe Maar. Er was veel weerstand tegen vooral de rol van kernwapens binnen de NAVO maar ook tegen kernwapens in het algemeen. Door de Amerikaanse conservatieve historicus W. Lacqueur is hiervoor de term 'Hollanditis' bedacht: de nieuwe neutraliteit, pacifisme-ziekte en het massale verzet tegen atoombewapening waar sommige landen in Europa aan zouden lijden. Desondanks gedroeg Nederland zich doorgaans als het 'braafste jongetje in de NAVO-klas' en als trouwe bondgenoot. De NAVO was tevreden met Nederland, vooral vanwege de grote hoeveelheden mobilisabele troepen die Nederland zo nodig op de been kon brengen. Het bondgenootschap duurt, ondanks het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, nog steeds voort. Het vijanddenken tussen Oost en West die de strijd tussen de NAVO en de Sovjet-Unie kenmerkte, heeft zich in de westerse en dus ook Nederlandse cultuur gemanifesteerd. Ook vandaag de dag zijn schurken in bijvoorbeeld films nog vaak uit Rusland of de voormalige Sovjet-Unie. De term Koude Oorlog is ingeburgerd en tegenwoordig wordt inzake de oplopende spanningen tussen het westen en Rusland soms weer gesproken over een Koude Oorlog 2.0.

2.10 Thema 10: Nederlandse missies over de wereld tot 1989

Wat is de internationale context van dit thema?

Krijgsmachten zijn in eerste instantie opgericht om het eigen grondgebied te verdedigen tegen aanvallen van buitenaf, hoewel uiteraard ook offensieve acties kunnen worden ondernomen. Waar tot de Tweede Wereldoorlog (Europese) landen vooral tegen elkaar vochten, luidde de Koude Oorlog eind jaren '40 een verandering in. Enerzijds werden de West-Europese krijgsmachten ingericht op verdediging tegen het Warschaupact, zowel op eigen grondgebied als bijvoorbeeld in West-Duitsland. Anderzijds ontstond de behoefte om met de krijgsmacht ook proactief conflictzones op te zoeken om daar conflicten in de kiem te smoren, strijdende partijen uit elkaar te houden, de vrede gewapenderhand af te dwingen of om zelf deel te nemen aan het gevecht. Naast militaire opdrachten werd steeds vaker een beroep gedaan op de capaciteit van krijgsmachten voor het verlenen van humanitaire hulp bij rampen.

Wat is hierbij de Nederlandse context en het effect?

Nederland had in de directe naoorlogse jaren haar handen vol aan de onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië. Ook was op het Koreaanse schiereiland een oorlog uitgebroken waarbij de verdere verspreiding van het communisme een van de risico's was. Dit was vooral voor de Verenigde Staten de reden om zich in het conflict te mengen. Onder druk van Amerika werd Nederland min of meer gedwongen deel te nemen aan de strijd. Daarom werd een Nederlandse infanterie-eenheid opgezet die bestond uit vrijwilligers (onder andere KNIL-militairen en Indië-veteranen), die over het algemeen bovengemiddeld getraind en ervaren waren vanwege hun oorlogservaring in de koloniale oorlog in Indië. Hoewel de Nederlandse inzet officieel onder de vlag van de Verenigde Naties plaatsvond, was de oorlog in Korea geen typische VN-inzet, omdat de VN-troepen zich als deel van een Amerikaanse divisie volledig in de strijd mengden. In het conflict sneuvelden 125 Nederlandse militairen.

Ondanks de grote verliezen tijdens de Korea-oorlog toonde Nederland zich tijdens de Koude Oorlog bereid tot het leveren van troepen voor internationale vredesmissies, vooral in VN-verband. In 1965 werd hiertoe zelfs een eenheid (44 pantserinfanteriebataljon uit Zuidlaren) aangewezen als permanente VN-eenheid. Dat betekende dat zij één maand na de oproep klaar moest zijn om deel te nemen aan een vredesmissie. Het ministerie van Defensie was niet bepaald enthousiast over dit plan, maar voerde het vooral uit na aandringen van het



Nederlandse oorlogsgraven op het ereveld Tanggok bij Pusan, Zuid-Korea
Collectie NIMH

ministerie van Buitenlandse Zaken die met deelname aan VN-missies weer kans zag Nederland als speler op het wereldtoneel te positioneren. Het duurde tot 1979 tot de VN van Nederlandse VN-eenheid gebruikmaakte. In de nasleep van de Libanese burgeroorlog in 1975 was de missie UNIFIL opgezet. Pas nadat Frankrijk en Iran zich terugtrokken uit de vredesmacht, werd Nederland gevraagd troepen te leveren. Na vier jaar wilde de regering de Nederlandse inzet terugtrekken, omdat de missie ineffectief bleek. Wederom onder druk van de Verenigde Staten werd besloten de missie, in afgeslankte vorm, nog twee jaar door te laten gaan. In totaal lieten negen Nederlandse militairen er het leven.

In de jaren waarin de Koude Oorlog ten einde liep, dienden zich nieuwe missies aan waaraan Nederland deelnam. Onder andere in Cambodja, waar honderden mariniers moesten toezien op de naleving van het vredesakkoord en de ontwapening van onder meer de Rode Khmer. Verder was er een veelvoud aan kleine missies variërend van enkele honderden tot een handjevol militairen in vooral Afrikaanse landen en in het Midden-Oosten.



Een YP 408-pantserwielvoertuig met 50mm mitrailleur van Dutchbatt voor observatiepost 7-21, Zuid-Libanon 1979
Collectie NIMH

Welke bredere betekenis vloeit hieruit voort?

Na het einde van de Koude Oorlog, maar ten dele ook al daarvoor, kon de aandacht van de krijgsmacht soms verlegd worden van enkel de verdediging tegen de Sovjets naar andere vormen van inzet. Zeker na de val van de Muur in 1989 verloor de krijgsmacht een groot deel van haar bestaansrecht: de dreiging uit het Oosten was er immers niet meer. De krijgsmacht werd hervormd en de politiek besloot een kleinere, professionele krijgsmacht te creëren die op buitenlandse missies gestuurd kon worden.

Het uiteenvallen van de Sovjet-Unie had tot gevolg dat er nieuwe staten ontstonden. Etnische groepen zagen hun kans schoon om voor hun belangen op te komen of om oude conflicten opnieuw uit te vechten. In de republiek Joegoslavië brak een burgeroorlog uit die voornamelijk langs etnische en culturele lijnen liep. Het conflict ontstond, omdat Bosnische Serviërs de uitkomst van een referendum over onafhankelijkheid van Bosnië en Herzegovina niet erkenden; hierdoor zouden de Bosniërs en Bosnische Kroaten de overhand krijgen. Zo startte een oorlog die uiteindelijk leidde tot een inzet binnen de VN-missie UNPROFOR. Nederland zou vanaf 1992 aan deze operatie deelnemen.

3 Conclusies

Na aanleiding van ons (beperkte) onderzoek kunnen we een aantal zaken vaststellen en een paar conclusies trekken die samenhangen met de geformuleerde thema's. Nederland is een land van linies: van landweren uit de late middeleeuwen, via waterlinies, die vanaf de Tachtigjarige Oorlog zijn aangelegd, de Grebbelinie, Nieuwe Hollandse Waterlinie, Stelling van Amsterdam, naar de Duitse *Atlantikwall* in de Tweede Wereldoorlog tot aan de Rijn-IJssellinie uit de Koude Oorlog. Het Nederlandse landschap leent zich uitstekend voor linies, vanwege de vele natuurlijke barrières van water (zee, rivieren, moerassen). Veel van deze linies zijn eeuwenlang gebruikt en aangepast. En doordat ze zo lang hebben gefunctioneerd zijn ze goed bewaard gebleven, vaak in hun landschappelijke context.

Een tweede bevinding is dat een aanzienlijk deel van de Nederlandse verdedigingslinies is beschermd als gebouwd dan wel aangelegd rijksmonument (meestal niet de archeologie). Bescherming geldt ook voor de Stelling van Amsterdam - als Werelderfgoed - en de Nieuwe Hollandse Waterlinie, geplaatst op de Voorlopige Lijst van UNESCO Werelderfgoed. Bescherming als Werelderfgoed betekent dat deze linies in hun totaliteit goed zijn beschermd.

Wat verder opvalt, is dat veel van het rijksbeschermd militaire erfgoed - zowel (on)roerend als immaterieel en herinnering - dateert uit de Tweede Wereldoorlog. Er zijn voor deze periode ook veel museale collecties, al dan niet op militair-historische locaties. Deze oververtegenwoordiging van WOII maakt ook dat deze periode ten opzichte van de andere verhaallijnen eruit springt als het gaat om aanwezige erfgoedelementen die het verhaal ondersteunen.

De Belgische Opstand, Eerste Wereldoorlog en Koude Oorlog krijgen over het algemeen minder aandacht in onze geschiedschrijving en ons monumentenbestand.

Daarnaast zien we dat de ontwikkeling van het militair apparaat goed is vertegenwoordigd in het monumentenbestand, omdat gebouwen, vaak als onderdeel van linies, lange tijd in gebruik zijn geweest en telkens werden aangepast aan nieuwe eisen. Opvallend, maar niet verwonderlijk, is dat mobilisatie of technische ontwikkelingen op het gebied van defensie veelal voorafgegaan worden door een gespannen internationale politieke situatie (en daarmee vermoedelijk vrijkomend budget voor oorlog/defensie).

In het in 2014 geopende Nationaal Militair Museum in Soesterberg is ruime aandacht voor de vredesmissies van Nederland. De materiële neerslag van deze activiteiten is in Nederland beperkt; logisch, het gaat immers om missies in het buitenland.

Ook kunnen we constateren dat van de (rijks)beschermd monumenten de context veelal niet in de bescherming is meegenomen. De beschermd objecten van bijvoorbeeld een verdedigingslinie bestaan uit de bunkers en forten, maar niet uit de daarbij behorende bevelvoerings-, communicatie-, en logistieke systemen, landschappelijke inrichtingen en objecten. Daardoor is het lastiger om de werking van een dergelijk militair systeem goed voor te stellen.

Tot slot is de (de)kolonisatie van Nederlands-Indië, de Koude Oorlog, de bijdragen aan VN-missies ook van invloed geweest op de militaire geschiedenis van Nederland, maar ze hebben toch relatief weinig zichtbare monumentale sporen in Nederland achtergelaten. Daarnaast heeft de instelling van de dienstplicht zeker zijn neerslag in het onroerende erfgoed in Nederland gehad. Deze aspecten van militaire geschiedenis verdienen niet alleen meer aandacht en onderzoek, maar ook een bepaalde mate van bescherming voor de toekomst.



Nederland heeft in de loop der tijd een uitgebreid, divers en toegankelijk rijksmonumentenbestand opgebouwd. Natuurlijk worden ook op andere manieren sporen uit het verleden beschermd, bijvoorbeeld via de ruimtelijke ordening. Tegelijkertijd groeit het belang van het behoud van de betekenis van erfgoed. De samenleving wil steeds vaker het bijzondere verhaal achter de stenen horen. Omgekeerd wil men het verhaal kunnen vertellen aan de hand van objecten, gebouwen en plekken in het landschap. De militaire geschiedenis van Nederland van de afgelopen tweehonderd jaar, om precies te zijn van 1815 tot 1989, de periode waarop wij ons in dit rapport focussen, is zo'n verhaal.



JE MOET HET MAAK KONNEN

MARINE | LANDMACHT | LUCHTMACHT | MARECHAUSSEE